Vadász György emlékének[1]

A VENETIANER FIVÉREK

„FŐRABBI, REFORMÁTUS LELKÉSZ ÉS KATOLIKUS PAP”

Egy Morvaországból származó, Magyarországon élő zsidó család története a 19. sz. második felében[2]

Kövér András

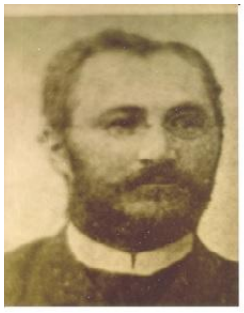

Sándor

Adolf

Lajos

A három Venetianer fivér

[1] Vadász György (1924-1997) Venetianer Katalin fia, Venetianer Sándor unokája. Grafikus, tipográfus, numizmatikus. Élete utolsó, jó 20 esztendejében intenzíven kutatta a Venetianer családot, különösen Venetianer Sándort. Kutatásához a kezdő lökést az édesanyja által hátrahagyott rengeteg, családi jellegű levél adta. Ezeket átgépelte, rendszerezte, magyarázatokkal, korrajzzal látta el. Sikeresen levelezett pl. Béccsel, Stuttgarttal, Újvidékkel is, hogy további adatokat szerezzen be a Venetianerekről. Különösen az 1850-1945 közötti időszakkal foglalkozott. Munkájának eredménye több vaskos dossziét tölt meg (Vadász 1980–1997). Én – egy véletlen folytán – 1990-ben találkoztam először Vadász Györggyel (aki édesanyám unokatestvére). Jómagam akkor már kb. 10 éve kutattam – változó lendülettel – a Venetianer család után. Megosztottuk egymással ismereteinket, rendszeresen és hosszan elbeszélgettünk a felmerülő problémákról. Eltérő érdeklődésünknek köszönhetően jól kiegészítettük egymást.

[2] Előadás formájában elhangzott az Olmützi (Olomouc, Csehország) Egyetemen 2006. november 14-én németül powerpointos vetítés kíséretében. A jelen tanulmány kissé rövidített változatban (többek között Venetianer Sándor latin nyelvű önéletrajza nélkül) megtalálható Kövér 2012-ben. Dr. Tóth Kálmán, aki évtizedeken keresztül vezette az Ószövetség Tanszéket a Ráday Teológiai Akadémián, foglalkozott először tudományos rendszerességgel Venetianer Sándor életrajzával és munkásságával (Tóth 1960). Őt 1960-ban Esze Tamás, a Ráday Gyűjtemény akkori vezetője kérte fel erre a munkára. Tóth Kálmán professzor komolyan vette feladatát, és sok mindennek alaposan utánanézett, de munkáját félbe kellett szakítania, mert megszűnt az az egyháztörténeti folyóirat, melyben írása megjelent volna. Értékes kéziratát nekem ajándékozta 1990-ben.

Kutatásaim kezdeti szakaszában életemben először jártam a Rabbiképző Könyvtárában, hogy Venetianer Lajos művei felől érdeklődjem. Véletlenül az olvasóteremben volt prof. Schweitzer József főrabbi úr is, aki meghallotta, hogy mi a kívánságom. Készséggel a segítségemre sietett, s azonnal hozta Venetianer Lajos bibliográfiáját. Attól kezdve többnyire Venetianernek szólított.

Dolgozatomban egy, a 19. sz.-ban Magyarországon élt zsidó család történetével foglalkozom, különösen a család egyik tagjával, Venetianer Sándorral, aki zsidónak született, de 20 éves korában megkeresztelkedett.

BEVEZETÉS: A VENETIANER CSALÁD EREDETE

Kutatómunkám első szakaszához (a család „őstörténete") a következő forrásokat használtam fel: születési- és házassági anyakönyvi kivonatokat, sírfeliratokat és zsidóösszeírásokat, valamint egy, a magyarországi zsidó családokról szóló fontos, de paradox módon rendkívül megbízhatatlan könyvet.[3]

Miután 1670 körül I. Lipót kiűzte a zsidókat Bécsből és Alsó-Ausztriából, megnőtt a Cseh- és Morvaországban élő zsidók száma. Prága Európa legnagyobb askenáz[4] zsidó közösségévé vált a 17. sz. végére.

1726-ban VI. Károly császár rendelete újabb – de most eltérő irányú – migrációt eredményezett a „cseh korona" országaiban (Csehország, Morvaország, Szilézia).[5] Minden zsidó családban csak egy fiú, a legidősebb házasodhatott. Ennek következtében sok zsidó fiatal jött Morvaországból és Csehországból Magyarországra (különösen Észak-Magyarországra), hogy családot alapítson.

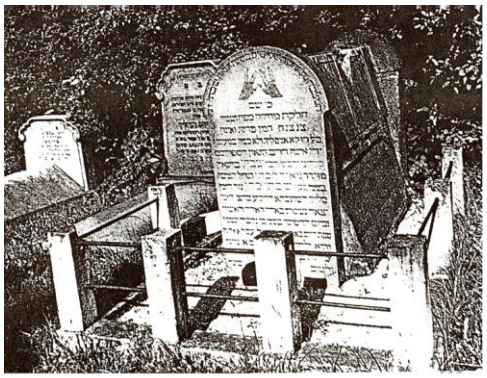

Holešov: a zsidó temető

Így települt át Szender Venezia, a Venetianer család „ősatyja", Liptószentmiklósra (most Liptovský Mikuláš, Szlovákia) Morvaországból, talán éppen Holešovból (Holleschau).[6] Holešovból sok zsidó fiatal vándorolt ki Liptószentmiklósra már 1720-tól kezdve.[7] A Venetianerekre vonatkozó életrajzi adatok egy része a fent említett magyarországi zsidó családokról szóló könyvből való. Ezen könyv szerint Szender Venezia azonos egy bizonyos Icik Lőb Chajittal.[8] Más tények és dokumentumok (születési- és házassági anyakönyvi kivonatok) alapján azonban azt mondhatjuk, hogy ez valószínűleg téves állítás, és Icik

[3] Kempelen 1937–39.

[4] Németországi, ill. északkelet-franciaországi eredetű zsidókat jelent, szemben a szefárd (spanyol eredetű) zsidókkal.

[5] Vö. Venetianer L 1986, 70 (VI. Károly császár Magyarországon mint III. Károly király uralkodott) és McCagg 1992, 18 (ebben a könyvben a dátum tévesen 1736).

[6] Holešov csak feltételezés, minden bizonyíték nélkül. Szender az Alexander (= Sándor) jiddis formája, Venezia pedig Velencének az olasz neve. Talán a család eredetileg Velencéből származott.

[7] A holešovi zsidó temető legrégibb, máig fennmaradt sírköve 1647-ből származik. A képen – jellegzetes kohanita kéztartással – egy híres rabbi, az 1662-ben meghalt *Sabbataj Kohen* (Sabbataj b. Meir ha-Kohen) sírköve látható, akit rövidítve *Sakh*nak is neveztek. Ő írta egyébként az egyik legfontosabb kommentárt, a *Szifte Kohen*t a *Sulhan Arukh*hoz (pontosabban annak *Hosen Mispat* és *Jore Dea* részeihez). (Heřman s.a., 79. kép).

[8] Lásd Kempelen 1937, 29–30. A *chajit* szó héberül 'szabó'-t jelent; *Icik* pedig az Izak = Izsák beceneve.

Lőb Chajit minden bizonnyal Szender Venezia fia volt.[9] Ez a könyv egyébként is több, hibásnak bizonyuló adatot közöl a Venetianer családról.

„*Szender Venezia 1830-ban halt meg Liptószentmiklóson. Sírköve létezik még a zsidó temetőben*” – olvashatjuk az 1937-es könyvben.[10] Nagyon jó lenne, ha ezt a sírt még ma is megtekinthetnénk, de ezt a temetőt felszámolták. A felszámolás előtt a még meglevő sírköveket lefényképezték, a fotókat Pozsonyban, a zsidó hitközségnél őrzik. Tom Venetianer kísérletet tett rá, hogy megnézze Pozsonyban a Szender Venezia sírkövéről készült fotót, de nem járt sikerrel. Ez a fotó, úgy tűnik, nem létezik. Talán a sírkő túl mélyen belesüllyedt a földbe, vagy feliratával a földön feküdt, vagy túl piszkos volt, vagy az időjárás viszontagságai már annyi kárt tettek benne, hogy nem lehetett a feliratot elolvasni. Ebből is látható, hogy milyen nehéz megbízható adatokat gyűjteni a sírfeliratok alapján ebből a korszakból, azaz a 18. sz. második feléből.[11]

Lehetőséget nyújtanak ugyanakkor az információgyűjtéshez az ún. zsidóösszeírások[12] is. A 18. sz.-ban már többször összeírták a zsidókat Magyarországon, vagy népszámlálás céljából, vagy pedig azért, hogy a kormányzat a zsidókra kivetendő türelmi adót[13] pontosabban meg tudja állapítani. De ezek az összeírásokból nyerhető adatok is nagyon problematikusak, s csak óvatosan használhatjuk őket. Mivel abban az időben a legtöbb zsidónak még nem volt családneve, ezért olyan tipikus zsidó nevek voltak, mint pl. Izsák ben Ábrahám (’Izsák, Ábrahám fia’). A családi kapcsolatokat így szinte lehetetlen nyomon követni. Majd csak a 18. sz. végén II. József császár lesz az, aki kötelezi a zsidókat arra, hogy vegyenek fel német családneveket.

Kecskemét

Liptószentmiklós lett tehát a Venetianer család székhelye Magyarországon. A 19. sz.-ban ez a város a hagyományos zsidó tudományok fontos fellegvára volt.[14]

A Venetianer család első három generációja (Szender, Izsák, Ábrahám) Liptószentmiklóson élt, a két utóbbi mint szegény szabómester. A negyedik generáció egyik képviselője (Albert) is itt született, de ő már mint rabbi működött Faddon, Tolna megyében. Első gyermekei itt születtek. Elsőként Sándor (1853), második fia, Adolf 6 évvel később. Amikor Sándor 9 éves lett, Kecskemétre költözött át a család. Itt Venetianer Albert rabbihelyettesként, vagyis *dajján*ként működött.[15] A

[9] Egyik rokonom, Tom (Tomáš) Venetianer elmélete alapján. Ő édesanyám negyedfokú unokatestvére. Kassán született, s nyolc éves kora óta Brazíliában, Saõ Paulóban él. Nagyon sokat foglalkozott és foglalkozik a kiterjedt Venetianer család történetével. Én – ismét egy véletlen folytán – 1998-ban kerültem vele kapcsolatba. Különösen az első években igen intenzív levelezést folytattunk a Venetianerekről.

[10] Kempelen 1937, 29.

[11] Mint a fentiekből is kitűnik, a Szender Venezia sírkövére vonatkozó adatok mind Tom Venetianertől származnak.

[12] *Conscriptio*: ’összeírás’. Erre is Tom Venetianer hívta fel a figyelmemet, s az ő javaslatai alapján levéltári kutatásokat is végeztem. Léteznek országos és megyei szintű összeírások, sokszor eltérő eredményekkel, mert a megyék érdeke a zsidók „eltitkolása” volt, hogy csak ők adóztassák meg a zsidókat.

[13] 1746-ban Mária Terézia vezette be a türelmi adót, amely létszámot és jövedelmet egyaránt figyelembe vett, tehát megkülönböztetendő a korábbi fejadótól (ez utóbbi csak a létszámra volt tekintettel).

[14] A híres tudós, Bacher Vilmos is itt született, bár később Budapesten tevékenykedett.

[15] *Dajján*: ’rabbinikus bíró’, a rabbinikus bíróság tagja.

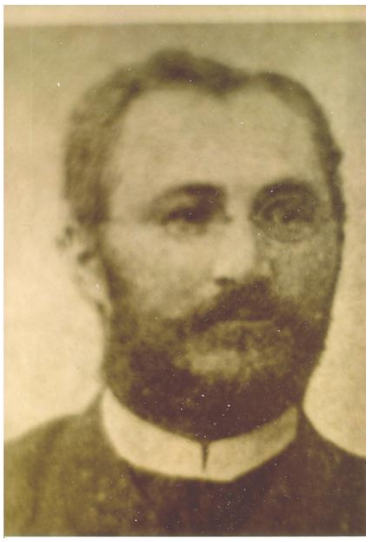

Az ifjú Venetianer Sándor

harmadik fiú, Lajos (1867), aki később főrabbi lett, már itt született. Albertnek összesen 7 gyermeke volt: három fiú és négy leány.

VENETIANER SÁNDOR (1853–1902), A REFORMÁTUS LELKÉSZ

Venetianer Sándor ifjúkora, áttérésének okai[16]

A rabbi apa, Albert legidősebb fiát, Sándort a szokásnak megfelelően szintén rabbinak szánta. Kézenfekvő a kérdés, hogy mi történhetett Sándorral, miért hagyta el atyái vallását.

A legautentikusabb választ erre a kérdésre Venetianer Sándor rövid, eddig még kiadatlan, latin nyelvű önéletrajza[17] adja meg. Ez a 24 éves korában készült írás a legfontosabb forrás a fiatal Venetianer életéről. Ebből kiderül, hogy kitérésének okai többnyire pszichológiai természetűek, és apjára, Albertre hárul a legnagyobb felelősség. Az alábbiakban nézzük meg az önéletrajz legfontosabb részleteit.[18]

Sándornak rossz emlékei vannak arról, hogy a talmudi iskolában mit tekintettek a legfontosabbnak:

> Nem Mózes, nem a próféták, nem is a könyörgések engesztelik meg Istent. Éjjel-nappal a rabbik lábánál ülni: ez az egyetlen út az üdvösségre! (CV, 2)[19]

Történt egy figyelemre méltó incidens a piacon, amikor Venetianer Sándor 13-14 éves volt:

> Akkor történt, hogy vásár volt a városunkban, amelyre kilátogatott apám is a házitanítómmal együtt, s nekem is megengedték, hogy elkísérjem őket. A vásárban apám vett egy kis héber könyvecskét,[20] amelyről hazafelé menet beszélgetett a tanítómmal, átfutva lapjait. Akkor ismét hallottam a Messiás szót. Mikor kérdezősködni kezdtem, apám a szó közepén megállva[21] szigorúan azt válaszolta, hogy ez egyáltalán nem tartozik rám – a könyvecskét pedig rögtön eldugta.

---

[16] Főként a 24 éves korában írt latin nyelvű önéletrajzára támaszkodom.

[17] Az eredeti kéziratot (Venetianer 1877 / CV) dr. Vincze Andrástól kaptam meg Münchenben 1989-ben. Ő Venetianer [Vincze] Frigyes fia, anyám unokatestvére. Venetianer Sándor fiai Vinczére magyarosítottak. Maga Venetianer Sándor élete végéig megtartotta a Venetianer nevet, bár pl. a Zsidó lexikon 1929, 945 tévesen ennek az ellenkezőjét állítja. Az önéletrajz fordításával együtt az Appendixben található. Lásd még a fordítás első lábjegyzetét!

[18] Abban az időben már az volt a szokás (a neológ zsidók körében), hogy a zsidó fiatalok egyidejűleg talmudi iskolában (*jesivá*ban) és valamilyen keresztény gimnáziumban is tanultak, hogy világi ismeretekre tegyenek szert. Így tanult Venetianer Sándor előbb a kecskeméti piarista, majd a református gimnáziumban.

[19] Amikor Venetianer Sándor latin nyelvű önéletrajzából idézek, az idézet után CV-t írok (*Curriculum vitae*).

[20] Poór József református lelkész Venetianer Sándorról írt nekrológjában (Poór 1902, 59) a következő található: „*A vásárban az apja és a zsidó tanító is vett egy héber Újtestamentumot*.”

[21] A latin eredetiben így szerepel. Ha az értelmesebbnek tűnő „megállítva” alakot szerette volna írni Venetianer Sándor, akkor elvétette a nyelvtani formát.

> Ez azonban felkeltette kíváncsiságomat. (...) Nem sokkal ezután egy Biblia-árus jött a városunkba. Minthogy akkor a francia nyelvet tanultam, hogy legyen valami, amit könnyen tudok olvasni, vettem egy francia Bibliát.
> Mindjárt az Ó- és Újtestamentum neveknél meglepődtem, különösen az Újtestamentum név töltött el csodálkozással, amelyet addig névről sem ismertem. Csodálkoztam, hogy sohasem hallottam róla, és sohasem olvastam azt, holott azt hittem, hogy zsidó könyv. Naívan elvittem hát a talmudiskolába, hogy kérdezősködjem a tanítótól. Ő azonban, miután a könyvet elvette tőlem, szigorúan megtiltotta, hogy effélét valaha is olvassak.
> A tiltott dolgok vonzanak![22] (…) Majd egy másik példányt szereztem, és buzgón olvasni kezdtem. (CV, 2)

Sándornak volt egy másik összetűzése is az apjával:

> Tél volt, s egy szombati napon, mikor a gimnáziumba siettem, és a szükséges könyveket a kezemben vittem, apám meglátott, és azt kérdezte: „Nem tudod, hogy szombaton nem szabad semmit sem hordozni?" „De igen – feleltem –, könyvek nélkül azonban se nem merek, se nem tudok iskolába menni." Erre ő így szólt: „Akkor legalább a kabátod alatt vidd a könyveket, hogy ne lássák az emberek."
> Szót fogadtam, a talmudi és emberi dogmáknak azonban rögtön hátat is fordítottam.[23] (CV, 3)

Egy további incidens az apjával:[24]

> (Venetianer Sándor) elmondta, hogy ő, mint 7 éves gyermek, a Talmudot atyjával olvasta, tanulta. Kora reggel felkelt és könyvnélkülözte [memorizálta] azt. – „Életemben azonban fordulópont volt az én 15. évem, amikor egy szőrszálhasogató, körmönfont talmudi tételt sok keresztkérdéssel atyám leczkézett [a végsőkig ki akarta elemeztetni velem]. – Bosszantottak e rituális kicsinyeskedések, vég nélkül felháborított, s atyám szeme előtt felugortam a Talmud mellől, és kijelentettem, hogy én többé Talmudot nem tanulok. Meghasonlottam vele."

---

[22] Szó szerint: 'A tiltott dolog felé törekszünk!'

[23] Egy hasonló eset (nem szó szerinti idézet a Misnából – *Peszahim* 6,1): „*Szombaton engedélyezve van, hogy levágjuk a peszahbárányt. Egy ember megkérdezte az idősebb Hillélt:* »*Mi a teendő, ha valaki elfelejti a kést előkészíteni a szombat estéjén?*« (Fennáll ugyanis a tilalom, hogy szombaton semmit sem szabad magunkkal vinnünk.) *Hillél:* »*Bízd csak rá Izraelre! Ha nem is próféták, de mindenesetre próféták fiai.*« *– Ez azt jelenti: Várjuk meg a holnapot, s meglátjuk, hogy mit fog tenni a nép (és mi is majd e szerint fogunk cselekedni). Másnap az áldozati bárány bundájába rejtette el a nép a kést.*" De alapvető különbség van a két eset között: Venetianer Sándor kénytelen volt saját kezűleg és titokban magával vinnie könyveit, itt viszont a bárány vitte a kést, nem az emberek.

– Egy szintén ideillő Talmud-idézet (Venetianer L 1913, 32, ill. Venetianer L 2003, 64): „*Amit tilos nyilvánosan megcselekedni a látszat miatt, azt a legelrejtettebb helyen sem szabad megtenni.*" (*bSabbat* 146b – NB. Venetianer Lajos tévesen a 34b oldalt adja meg.) (A látszat miatti tiltások csak azért vannak, nehogy egy külső szemlélő tévedésből azt gondolja, hogy valaki tiltott dolgot hajt végre.) A Talmud tehát az enyhébb, látszat miatti tilalmak esetében sem engedi meg, még a legelrejtettebb helyen sem, a nyilvánosan tiltott cselekedet végrehajtását. Ebből következik, hogy a szigorúbb, pl. a szombati tiltások esetében még inkább tilos a rejtett helyen való tilalomszegés. Az apa, Venetianer Albert, bár szándéka szerint a Talmudért kardoskodott, szavaival és tetteivel azonban megcáfolta a talmudi logikát és törvényeket. Nem véletlen tehát, hogy ilyen körülmények között fia, Sándor lelki válságba került.

[24] Poór 1902, 59.

Milyen következményekkel járt az akkor még csak 15 éves Venetianer Sándor ilyen jellegű viselkedése?

> Akkoriban sokáig zavart, sőt meghasonlott lélekkel éltem. Zsidó tanítóimnak a tanítását elvetettem, de nem rendeltem magam az Isten Igéje alá, mivel még nem értettem az Írást. (...) elhagyni kényszerültem apám házát, minthogy látta, hogy elidegenedtem a talmudi tanításoktól.[25] (CV, 3)

Tehát Sándort, a legidősebb fiút – aki akkor 17 éves volt – apja kitagadta a családból. A kitagadottat a zsidók halottként kezelik, a család meggyászolja.[26]

Előzetése után Kecskemétről Pestre utazott. Ott találkozott egy Schönberger nevezetű misszionáriussal, aki korábban a skót, majd pedig a brit missziónál dolgozott. Ezek a missziók a német misszióval együtt sok munkát végeztek a zsidók között. Ez az ún. zsidómisszió. A munkatársak többnyire zsidó származásúak, akik keresztény hitre tértek. Megtérésük után a zsidók között kezdtek téríteni, hogy további zsidókat nyerjenek meg Krisztus számára. A Schönbergerrel való találkozás az egyik legfontosabb esemény volt az akkor 17 éves Venetianer Sándor életében. Így ír erről önéletrajzában:

> Schönberger átolvasta velem a prófétákat, az evangéliumokkal és az apostolokkal együtt. Akkor új földön és új égben éltem! Nekem igazán újjá lett az Ószövetség. (CV, 3)

Végül elfogyott a pénze, s el kellett hagynia Pestet. Körösladányban zsidó iskolában tanított, Schönbergerrel pedig levelezés útján tartotta a kapcsolatot. Valahogyan az iskola vezetői kezébe került Schönberger egyik levele, melyet el is elolvastak. Azért, hogy mentse életét, Venetianer Sándornak azonnal menekülnie kellett.

Visszatért a szülői házba. Atyja szívélyesen fogadta, úgy, mint a hazatérő tékozló fiút. De csak néhány napig maradhatott otthon, mert apja úgy vélte, hogy fia még mindig tévelygésben van, és ezért végérvényesen elűzte otthonról. Pénz híján még elutazni sem tudott. A református gimnázium igazgatója segített neki, s így egy református családnál mint házitanító talált munkalehetőséget. Ez tette lehetővé számára, hogy letegye az érettségi vizsgát.

Egyetemi tanulmányai

Az érettségi után Bécsbe utazott, hogy az ottani egyetemen filozófiát, keleti nyelveket, sőt még természettudományokat is tanuljon. De a világi tudományokban semmilyen örömet sem talált (kivéve a nyelveket). Szíve egyedül csak a Szentírásban nyugodott meg. Két évvel az érettségi után újra személyesen tudott találkozni Schönbergerrel, aki akkoriban Prágában dolgozott. Hónapokon keresztül küzdött Venetianer Sándor a kétségeivel. Csak ezután kérte, hogy kereszteljék meg. Prágában

[25] Egy ellenkező vélemény a Talmudból: „*Rabbi Jismael iskolája így tanította: Elnéző magatartást parancsol a Tóra a hitehagyott testvérrel szemben is. Azért, mert elment, és bálványimádásra adta fejét, még egy követ is dobjak az elbukó után? Nem, ugyanis megmondatott* [vö. Lev 25, 48]*: mégha el is adja magát, mégha akár bálványok papja is lett, nyitva áll számára a kiváltás (geula)* [lehetősége]." (*bKiddusin* 20b)

[26] Póth Lajos szabadkai református lelkész Venetianer Sándorról írt megemlékezésében (Póth 1989, 69) a következőket írja: „*Ölschléger Juliánna mesélte nekem, hogy még Kecskeméten a családjukhoz a Venetiáner lányok varrni jártak hozzájuk (sic!), és egyszer gyászruhában jelentek meg náluk. Sándor testvérüket gyászolták, mert az elhagyta ősei vallását, tehát számukra meghalt*."

lett református, és végleg elhatározta, hogy a „szent tudományokat" fogja tanulmányozni.

A bécsi Protestáns Teológiai Akadémián Eduard Böhl, a teológia professzora volt a legnagyobb hatással Venetianer Sándorra. Rajongóan írt professzoráról az önéletrajzában:

> Ennek a férfiúnak köszönhetek legtöbbet, Isten kegyelméből. Ő vezetett el az igazság valódi éhezésére és szomjúhozására, ő mutatta meg nekem az Ige csodáit és Isten teljes bölcsességét. (CV, 4)

Böhl részben német, részben holland (flamand) származású volt. Anyja katolikus, apja pedig luteránus. Böhl csak felnőttként lett református.

Időközben Venetianer Sándor két szemesztert Baselben tanult, ahol a Szentírással és a keleti nyelvekkel foglalkozott. De a lehető leggyorsabban vissza akart térni Bécsbe.

> Egy (tan)év elteltével vissza is tértem Baselből, égve a vágytól, hogy ismét ama Böhlnek a lábaihoz ülhessek. Hálát adok Istennek, most és a jövőben is, hogy ettől az embertől ismét tanulhattam egy éven és hat hónapon keresztül. (CV, 4)

1877-ben fejezte be utolsó szemeszterét Bécsben. Akkor elhatározta, hogy az ún. papi (kápláni) vizsgáit Magyarországon, Debrecenben teszi le. Az volt ugyanis a szándéka, hogy Magyarországon helyezkedik el lelkészként. Debrecen, a „kálvinista Róma" a magyar reformátusok legfontosabb központja.[27] Böhl megkérte jó barátját, Balogh Ferencet, a debreceni teológia neves professzorát, hogy segítsen tanítványának, Venetianer Sándornak. Venetianer azért írta a *Curriculum vitae*t, hogy bemutatkozzon vele Balogh professzornak. Őszinte volt, nem akarta eltitkolni zsidó származását. Latinul írta önéletrajzát, mert abban az időben az akadémiai körökben jól tudtak latinul, s talán nem akarta, hogy illetéktelenek is elolvashassák. Később Balogh professzor Venetianer Sándor atyai jóbarátjává vált. Hosszú éveken keresztül leveleztek egymással. Balogh professzor levelezésben állt szinte a világ összes jelentős teológusával. Az általa kapott leveleket a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában gondosan megőrizték. A levelek, melyek a kutatás fontos forrásai, több folyómétert tesznek ki. Így maradt meg Venetianer Sándor 37 levele, továbbá számos egyéb levél, melyek olyan magyar, ill. külföldi teológusoktól származnak, akik Venetianer Sándor életében jelentős szerepet játszottak (pl. Eduard Böhl levelei is). Ezekből a levelekből fontos adatokat lehet megtudni Venetianer életéről.

Segédlelkészi és lelkészi évei

Venetianer Sándor lelkészi tevékenysége a következő szakaszokra bontható. Először Magyarországon dolgozott, majd több éven keresztül külföldön tevékenykedett, végül ismét Magyarországon szolgálta Egyházát.

(A) Magyarország
Túrkeve: 1877 (magyar nyelvű gyülekezet)
Nagyvárad (*Nagyváradolaszi kerület*, ma *Oradea* / Románia): 1877–78 (magyar)
Pancsova (németül: *Pantschowa*, Bánát / Dél-Magyarország; ma *Pančevo* / Szerbia): 1878–80 (német-magyar)

[27] A magyar református egyház hajdanában, a 18. sz. végén, a morva reformátusoknak is anyaegyháza volt. Venetianer Sándor még egy cikket is írt erről. Lásd Venetianer 1878.

Új-Sóvé (németül *Neu-Sóvé*, Bácska / Dél-Magyarország; most *Ravno Selo* / Vajdaság / Szerbia): 1880–84 (német)

(B) Külföld
Triest (Ausztria; most Olaszország): 1884–87 (német–olasz és angol–francia–holland)
Rohrbach (Odessza közelében / Oroszország; most *Novosvitlivka* / Ukrajna):[28] 1887–89 (német)

(C) Magyarország
Új-Sóvé: 1889–1902 (német)

(A) Magyarország

Az első két állomáshelyén, melyek magyar nyelvű gyülekezetek voltak, még segédlelkészként tevékenykedett. Nem érezte magát jól, származása miatt is adódtak problémái. Ezeket Balogh professzorhoz írt leveleiből tudhatjuk meg.

Egy évvel később, 1878-ban szentelték pappá. Rögtön azzal a nehéz feladattal bízták meg, hogy alapítsa meg Pancsován a református egyházat. Ez a gyülekezet német–magyar nyelvű volt.[29]

Következő állomáshelye, Új-Sóvé, szintén német nyelvű gyülekezet. Abban az időben számos német közösség létezett Magyarországon.

[28] Rohrbach környékéről modern térkép a http://www.rollintl.com/roll/uberesanmap.gif weblapon található. Rohrbach mai ukrán neve: *Novosvitlivka* (a volt orosz neve: *Novosvetlovka*). Korabeli térképet az odesszai területről az alábbi könyv melléklete tartalmaz: Schnurr 1978. A legjobb korabeli térkép Rohrbach szűkebb környékéről talán a következő könyvben van: Schnurr 1967/1968, 10.

[29] A pancsovai református egyháznak érdekes előtörténete van. Jókai Mór, amikor leutazott az Al-Dunára, hogy megnézze Ada Kaleh szigetét, s hogy anyagot gyűjtsön készülő regényéhez, *Az aranyember*hez, útba ejtette Pancsovát is. (Jókai a nem létező „Senki szigetét" Ada Kalehról mintázta meg.) Mint buzgó református megdöbbenve tapasztalta, hogy bár élnek reformátusok Pancsován, de nincs református egyház. Amikor visszatért útjáról Pestre, felhívta a református közvélemény figyelmét erre a skandalumra. Lásd Póth 1989, 68. Ennek hatására a Dunamelléki Református Egyházkerület (lásd Vajs 2015) fel is kért erre a munkára egy frissen végzett teológust, Márk Ferencet, aki azonban nem merte elvállalni a megbízást, s maga helyett Venetianer Sándort ajánlotta. (Márk egyébként már Baselben barátja lett Venetianernek.) Lásd Márk 1902, 167.

Új-Sóvé

Miért, mikor és honnan jöttek ezek a németek ilyen nagy tömegben Magyarországra?

A 17. sz. végén a Habsburg-seregek kiűzték a törököt Magyarországról. A török hódoltság következtében az ország középső része elpusztult, a lakosság létszáma erősen lecsökkent. Ugyanekkor Németországban, különösen Württembergben, Badenben és Elsaßban a túlnépesedés, a munkanélküliség és a magas adók következtében nagyon rossz gazdasági helyzet alakult ki. Sok német települt át onnan Magyarországra, mivel igen kedvező feltételek mellett juthattak földhöz.

(B) Külföld

a) *Triest*

1884-ben Venetianer Sándornak lehetősége nyílt arra, hogy Triestben (Ausztria) lelkészi álláshoz jusson. Az itteni gyülekezet német–olasz nyelvű. Mivel Triest jelentős kereskedőváros volt, francia, angol és holland kereskedők is betértek a református templomba, hogy meghallgassák Venetianer Sándor igehirdetését. Kivételes nyelvismerete lehetővé tette, hogy a fent említett öt nyelv mindegyikén prédikáljon három éves triesti tartózkodása alatt.

b) *Rohrbachi meghívása; licenciátusi fokozata és pályázata a debreceni teológiai tanszékekre*

1887-ben Rohrbachba kapott meghívást. A falu Odessza közelében, attól 80–100 km-re található (Oroszország / Ukrajna). Ugyanebben az évben megkapta az ún. licenciátusi fokozatot a bécsi Protestáns Teológiai Akadémiától. Ez ma megfelel a teológia doktora címnek. Pályázati munkájának címe: *Die Auslegung des Buches Jesaja und andere Schriften* (’Jesaja könyvének magyarázata és egyéb írások’).[30] Sajnos Jesaja-kommentárját Bécsben nem találják, csak az „egyéb írások” maradtak fenn. De Magyarországon is megjelentetett az egyik teológiai folyóiratban egy Jesaja-

[30] Érdekes módon Venetianer Sándor héber neve Jesaja (Ézsaiás), a faddi születési anyakönyvi kivonat alapján.

kommentárt magyarul: 1884-ben az első 10 fejezethez, 5 évvel később, 1889-ben pedig a következő 7 fejezethez.[31] Hogyan viszonyul egymáshoz a német és a magyar változat? Erre a kérdésre sajnos nem tudjuk a választ. Dr. Tóth Kálmán, az Ószövetség professzora megjegyezte, hogy a magyar kommentár második része jellegében nagyon eltér az első résztől. A második részben ugyanis Izrael sorsa áll Venetianer gondolatainak homlokterében. Ez a változás annak köszönhető, hogy időközben két évet Oroszországban töltött.[32]

Már Rohrbachban tartózkodott, amikor a licenciátusi cím birtokában rászánta magát arra, hogy megpályázza a debreceni Teológiai Akadémia egyik tanszékét. Az első alkalommal (1887) – amikor az Ószövetség Tanszékre pályázott – visszalépett. A következő évben – az Újszövetség Tanszékre kiírt pályázaton – második helyre sorolták be, így maradt Rohrbachban.[33]

c) *A Rohrbach központú stundizmus és Venetianer Sándor*

Mit lehet tudni Rohrbachról? Oroszországi német telep volt, de ezek között rendkívül figyelemre méltó szerepet töltött be: a *stundizmus* ugyanis innen indult hódító útjára Oroszországban néhány évtizeddel korábban (a 19. sz. első felében). Hamarosan szó lesz arról, hogy mi is az a *stundizmus*.

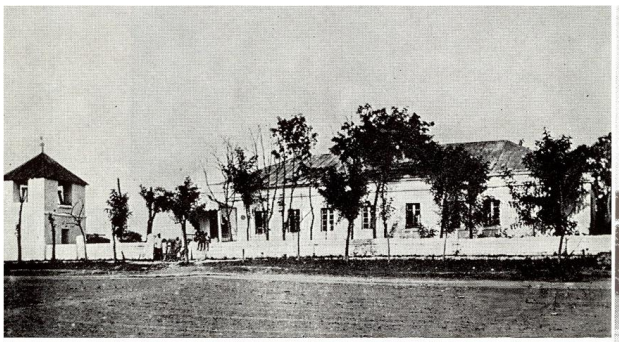

Rohrbach – a református imaház

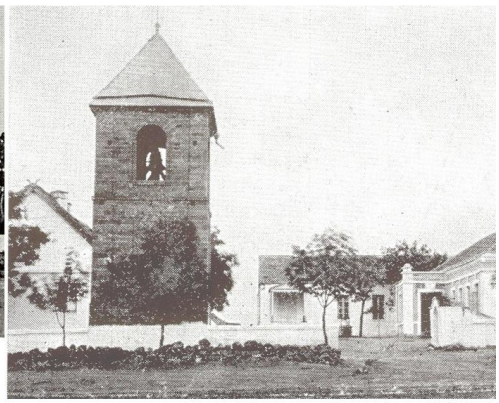

Rohrbach – a luteránus templom

A 18. sz. második és a 19. sz. első felében sok német telepes érkezett Oroszországba. Először II. Katalin cárnő hívta be őket, és a Volga középső szakasza mentén adott nekik letelepedési engedélyt (ezek az ún. volgai németek). A telepesek számos előjogot és kedvezményt kaptak.

A török elleni háború után (1787–89) Oroszország egészen a Fekete-tengerig terjesztette ki határait. Abban az időben csak nagyon kevesen laktak ezen a területen (mint láttuk, Magyarországon hasonló helyzet volt száz évvel korábban). Úgy, mint II. Katalin cárnő, I. Sándor cár is sok német telepest hívott be, hogy népesítsék be a Fekete-tenger melléki övezetet. Ezek a telepesek főleg Württembergből, Pfalzból, Badenből és Elsaßból érkeztek.[34]

[31] Venetianer 1884/89.

[32] Tóth 1960.

[33] Erdős József lett az Újszövetség Tanszék vezetője. Pár éven keresztül ő töltötte be a lelkészi állást Új-Sóvén Venetianer Sándor után. Könyvet is írt az új-sóvéi református egyház történetéről. Erdős különben jó barátságban volt Venetianer Sándorral.

[34] Egy kuriózum: az odesszai Szent Pál luteránus templom kórusának dirigense a 20. sz. elején nem más, mint Szvjatoszlav Richter, a világhírű zongorista édesapja (a kórus és a kórusvezető fotóját lásd Schnurr 1978, 32). Tehát Richter is egy német telepescsalád leszármazottja.

A katolikus és protestáns (luteránus és református) német közösségek mellett keletkeztek ún. *szeparatista* közösségek is. Idetartoznak többek között a *stundista* közösségek.[35] A *stundizmus* nagyon érdekes, protestáns, pietista mozgalom, amely még Württembergben alakult ki. Abban az időben Németországban a nép elégedetlen volt az egyházzal és papságával, és az igazi hívők egyre inkább függetleníteni akarták magukat a papi hierarchiától. Ezért gyűltek össze rendszeresen az ún. „órákon" (*Stunden*). Az „órák" lelki épülésre szolgáló összejövetelek, melyeket a testvérek (*Brüder*) vezettek. Innen ered a mozgalom elnevezése: *stundizmus*. A vészterhes európai politikai események – Napóleon bukása és az orosz uralkodó, a „fehér cár" keletről kiinduló diadalmenete – még rossz terméssel és éhínséggel is párosultak. Mindezek apokaliptikus eszmék megjelenéséhez vezettek. Az emberek várták az ezeréves birodalom eljövetelét, melynek hamarosan az Ararát-hegyéről kiindulva kellett kibontakoznia. A kivándorlókat az a cél vezérelte, hogy biztonságot találjanak az Ararát-hegyén a közeli végidőben. Az utazás azonban nagyon megerőltető volt, sokan meghaltak az út során. Odesszából már nem volt erejük a hívőknek továbbmenni, s ezért annak környékén telepedtek le.

Excursus

Most a vallási háttér megvilágítása miatt teszek egy kisebb kitérőt. Hogyan hatott az oroszországi német *stundizmus* (Rohrbach központtal) az ukrán ortodox népre?[36]

Az ukrán egyház helyzete a 16. sz. második felében a következőképpen alakult: a nyugati területeken (pl. Galíciában) életre hívták az unitus, görög katolikus egyházat, a keleti területeken pedig változatlanul az ortodox egyház uralkodott. A két egyház között szellemi téren súlyos csatározások folytak. Munícióért mindketten nyugat felé fordultak.[37] A görög katolikus papok természetesen a nyugati katolikus egyetemeken tanultak, míg az ukrán ortodoxok a protestáns (evangélikus és református) egyetemeken (főként Németországban, pl. Königsbergben). Így a protestáns teológiának fontos hatása volt az ukrán ortodox egyház teológiájára és ezen keresztül az egyháztagokra is.

Ennek révén a német *stundizmus* képes volt arra, hogy fokozatosan egyre több és több ukrán hívőt szerezzen magának. Egy kiváló és híres, a baseli misszionak dolgozó misszionáriusnak, Johannes Bonekempernek köszönhetően Rohrbach a dél-oroszországi *stundizmus* központja lett a 19. sz. első felében. Természetesen a térítést, a missziós tevékenységet az oroszországi ortodox lakosság körében a hatóságok szigorúan tiltották. Így csak közvetett misszióról lehetett szó. Bonekemper lelkipásztor megengedte az ukrán idénymunkásoknak, hogy részt vegyenek Rohrbachban az istentiszteleteken és a lelki épülést szolgáló „órákon". Ennek következtében gyorsan terjedt a *stundizmus* az ukrán ortodoxok körében. 1923-ban az evangéliumi kereszténységhez (a *stundistá*k új elnevezése) már kb. két milliónyian csatlakoztak.[38]

[35] Az oroszországi *stundizmus*ról lásd Roemmich 1978.

[36] Roemmich 1978, 64-85.

[37] A (nagy)orosz ortodoxoknál hasonló, nyugat felé történő nyitást nem figyelhetünk meg.

[38] Megjegyzem, hogy a legtöbb szekta világviszonylatban a 19. sz.-ban Oroszországban, a 20. sz.-ban pedig Afrikában volt. Oroszországban megemlítek még egy érdekes szektát, amely éppen a zsidómisszióval szemben hatott. Ennek a szektának a követőjét *szubbotnik*nak nevezték. Ők eredetileg orosz vagy ukrán ortodoxok, akik az ószövetségi hagyományhoz való visszatérés egyik elemeként a szombatot kezdik el ünnepelni a vasárnap helyett. Ezért kapták a *szubbotnik* (szombatos) nevet (*szubbota* oroszul sabbatot, szombatot jelent). A szubbotnikok közül idővel sokan átléptek a zsidó vallásba. Az „igazi" zsidók először nem fogadták be őket, de később mint igazi betérőkre tekintettek

Az *excursus* után visszatérek Venetianer Sándorhoz. Neki lelkészként nemcsak Rohrbachot, hanem annak nagy kiterjedésű környékét is el kellett látnia. Sok zsidó is élt ezen a vidéken, így lehetősége nyílt a zsidómisszióra. Mindig a zsidómissziót tekintette legfontosabb feladatának.[39] Heteken keresztül több szekérrel járta a környéket, miközben keresztények, sőt zsidók is kísérték.

d) *Kisinyov, a misszionáriusok Mekkája; Joseph Rabinowitsch és Venetianer Sándor kapcsolata*

Még Rohrbachban volt, amikor megjelentetett egy írást Oroszországban, főként Kisinyovban szerzett tapasztalatairól.[40]

Kisinyov akkor az Oroszországhoz tartozó Besszarábia fővárosa volt (most az önálló Moldáviáé, az egykori szovjet tagköztársaságé), és csak kb. 200 km-re fekszik Rohrbachtól (ill. Odesszától). Sok zsidó lakott Kisinyovban és egész Besszarábia területén is. Abban az időben Kisinyov Mekkájává vált azon európai misszionáriusoknak, akik zsidómisszióval foglalkoztak. Vajon miért lett olyan érdekes számukra ez a város?

Élt ott egy Joseph Rabinowitsch (1837–1899)[41] nevezetű zsidó, aki rendkívül figyelemre méltó személyiség volt. Életének sorsdöntő eseményeiről önéletrajzából szerezhetünk tudomást.[42] Röviden összefoglalva: ifjú korában haszid nevelésben részesült, később viszont több hatás következtében gyökeresen megváltozott a felfogása. Idézek egy részletet az önéletrajzából:

> ...a Közép-Európából kiinduló tudományos haladás árja Besszarábiát is elérte (...) Az orosz cár a következő ukázt [rendeletet] hozta: az oroszországi héberek minden gyermekének tanulnia kell oroszul beszélni és írni, és minden izraelita tanítónak a Szentírást Moses Mendelssohn magyarázata és német fordítása szerint kell tanítania.[43]

Ez nagyon fontos! Az előbbiek nem kevesebbet jelentenek, mint hogy a *haszkala*, a zsidó felvilágosodás egy cári ukáz révén találta meg az utat az oroszországi zsidókhoz.[44] Moses Mendelssohn volt a megteremtője és a leghíresebb képviselője a zsidó felvilágosodásnak és a modern szellemnek Berlinben a 18. sz. második felében. Ő – munkatársaival együtt – a zsidók közül elsőként fordította le irodalmi németre (nem pedig jiddisre) a Héber Bibliát. A gót betűk helyett azonban héber karaktereket használt. Továbbá Mendelssohn és társai egy *Biur* nevezetű, héber nyelvű kommentárt is írtak a Bibliához.

Ezek a modern eszmék olyan hatással voltak Rabinowitschra, hogy szakított a haszidizmussal. Egyszer, mintegy előjelként, ajándékozott valaki Rabinowitschnak egy héber nyelvű Újszövetséget. Több oroszországi pogrom után (Varsó, Kijev, Jelizabetgrad) 1881-ben útra kelt Rabinowitsch Palesztinába, hogy felderítse a zsidók

---

rájuk. – Erdélyben is volt egy hasonló mozgalom a 16-17. sz.-ban. A későbbi időszakban Péchi Simon irányította a mozgalmat, melynek hívei az ún. „székely szombatosok”.

[39] Élete utolsó éveiben – már Magyarországon – többször is kijelentette barátjának, Robert Feinsilbernek, hogy csak a nagy családjával (feleség és hét gyermek) szembeni kötelesség köti a lelkészi hivatalához, különben az evangélium zsidók közötti hirdetésének szentelné magát (Feinsilber 1902, 86).

[40] Lásd Venetianer 1888.

[41] Az átírás változó: németül Rabinowitz is lehet; angolul Rabinowitz vagy Rabinowich.

[42] Delitzsch 1887.

[43] Delitzsch 1887, 8–9.

[44] Ez másutt is így történt. A felvilágosult abszolutizmus célkitűzései részben azonosak voltak a *haszkala* törekvéseivel.

letelepedésének lehetőségét. Az ottani helyzet csalódással töltötte el, de amikor meglátogatta az Olajfák hegyét Jeruzsálemben, rendkívüli fordulat következett be életében. Krisztus követőjévé lett, elismerte Jézust mint Messiását és Üdvözítőjét. Ezek után visszatért Kisinyovba, és térítő tevékenysége következtében egyre több zsidó tekintette Krisztust Megváltójának.

Mi volt a célja Rabinowitschnak? Hitt Krisztusban, de zsidó nemzetiségét nem akarta elveszíteni. Ezért nem volt járható út számára az, hogy Kisinyovban vagy valahol máshol Oroszországban keresztelkedjen meg. Az orosz törvények ugyanis a következőképpen rendelkeztek: ha egy zsidó áttér valamelyik keresztény egyházba, elveszíti zsidó nemzetiségét. Rabinowitsch kitalált ezért egy meglehetősen komplikált procedúrát. Jó kapcsolatban állt a Lipcsében élő Franz Delitzsch-csel, a híres tudóssal és misszionáriussal, és megegyezett vele, hogy Berlinben fog megkeresztelkedni. 1885-ben egy metodista lelkipásztor, az andoveri (Massachusetts, USA) professzor, C. M. Mead keresztelte meg Rabinowitschot egy cseh luteránus templomban Berlinben. A hitvallást maga Rabinowitsch írta héberül, tökéletes összhangban az apostoli hitvallással. Így Rabinowitsch megkeresztelkedése után Krisztus univerzális egyházának tagja lett, anélkül, hogy zsidó identitását elveszítette volna.[45]

1885/86-ban Rabinowitsch Kisinyovban létrehozott egy speciális zsidó közösséget, amelynek neve *die Gemeinde der Israeliten des Neuen Bundes* (’az Új Szövetség izraelitáinak közössége’). Az orosz hatóságok megadták neki az engedélyt, hogy zsidókeresztény közösséget alapítson, de megtiltották neki, hogy híveit megkeresztelje. Ez utóbbi komoly problémákat okozott Rabinowitschnak. Közösségének tagjai hittek Krisztusban, de zsidó nemzetiségűeknek tartották magukat, és megőriztek néhány zsidó vallási szokást is. Pl. istentiszteletüket szombaton tartották a zsinagógájukban, főként azért, hogy a zsidók közül további Krisztus-hívőket tudjanak szerezni. Rabinowitsch prédikációinak nyelve a zsidók körében az egész országban elterjedt jiddis[46] volt. Vasárnap viszont Rabinowitsch hívei szorgalmasan látogatták a Faltin misszionárius által tartott luteránus istentiszteletet is. A keresztelés miatt később konfliktus bontakozott ki a luteránus lelkipásztor és Rabinowitsch között. Faltin lelkész ugyanis nem akarta elvállalni, hogy úgy keresztelje meg Rabinowitsch híveit, hogy azok ne az evangélikus egyházhoz, hanem Rabinowitsch közösségéhez tartozzanak.

Ebben a helyzetben látogatta meg Venetianer Sándor Schönberger társaságában Rabinowitschot Kisinyovban. Ez a vizit nagy hatással volt Venetianer Sándorra, aki megírta erről fent említett tudósítását, a következő címmel: *In Kischinew. Bei Rabinówitsch* (’Kisinyovban. Rabinówitschnál’). A látogatás végén megegyeztek, hogy Venetianer Sándor megkereszteli Rohrbachban Rabinowitsch híveit. Így történt, s többek között Venetianer Rabinowitsch három lányát is megkeresztelte. Hamarosan azonban az orosz hatóságok megtiltották Venetianer Sándornak, hogy ily módon segítse Rabinowitschot és mozgalmát.

[45] Kjaer-Hansen 1992, 190. (Erre a fontos és érdekes cikkre Tom Venetianer hívta fel a figyelmemet.)

[46] A jiddis egy kora középkori német dialektus, melyet a zsidók használt/n/ak, és meglepően jól konzerváltak. Héber karakterekkel írják. A jiddisbe természetesen számos héber elem is bekerült, többek között ezért is tartozik az ún. zsidó nyelvek közé. A későbbiek során jelentős szláv hatás (lengyel, orosz) is érte. Különösen ebben a szláv nyelvi környezetben világos, hogy a jiddis nem elferdített német, hanem az ott élő zsidóknak az anyanyelve. Rabinowitsch prédikációit utóbb héberre fordították. Ez tette lehetővé azt, hogy prédikációi németül, angolul, sőt még oroszul is megjelenjenek. Voltak olyan misszionáriusok, akik megtanultak jiddisül, hogy könnyebben tudjanak téríteni az oroszországi zsidók körében.

A keresztelés miatt támadt konfliktus különféle véleményeket hozott napvilágra. A misszionáriusok többsége támogatta Rabinowitschot, nemcsak Venetianer Sándor és barátja, Schönberger, hanem még pl. Faber misszionárius, Faltin lelkész veje is, aki egyébként Delitzsch legjobb tanítványa és munkatársa volt. De le Roi-nak,[47] a hajdani misszionáriusnak, a később elberfeldi lelkipásztornak ugyanakkor más volt a véleménye erről a dologról és Venetianer Sándor szerepéről.[48]

Egy későbbi helyen de le Roi a következőket írta:

> Rabinowitsch esetében Venetianer Sándor ugyanazokat a hibákat követte el, mint korábban Rabbi Lichtensteinnel. (...) ugyanis nagyon egyoldalúan foglalt állást azokkal az ellentétekkel kapcsolatban, melyek Faltin és Rabinowitsch között támadtak. (...) Venetianernek, aki egyébként tehetséges prédikátor, még nagy szüksége van a kijózanodásra és a letisztulásra.[49]

Rabinowitsch célja az volt, hogy létrehozzon egy zsidókeresztény nemzeti egyházat Oroszországban. Véleménye szerint ugyanis sokkal jobb a zsidók számára, ha Krisztust nem egyedül állóként, hanem mint a zsidókeresztény közösség leendő tagjai fogadják el.

Venetianer Sándor teljesen elfogadta Rabinowitsch nézeteit, és szemléletesen meg is magyarázta őket az *In Kischinew. Bei Rabinówitsch* című írásában. Venetianer Sándorra egész élete során az jellemző, hogy zsidó származását sohasem tagadta le. Mindig együtt érzett a zsidósággal. Meg volt győződve arról, hogy a jövőben még ragyogó sors vár rájuk a zsidókereszténység keretében. Élete fő céljának a zsidók közötti missziót tekintette. A fent említett írásában a következőképpen fogalmaz:[50]

> Az egyes zsidók, akik valamely meglevő [keresztény] egyházhoz csatlakoznak, sohasem tudják a gyanút elhárítani, hogy esetükben csak a külső állapotuk megváltoztatásáról van szó, csak arról, hogy megszabaduljanak a zsidó [lét] szégyenétől, hogy – ha kérdezik, kik ők – mondhassák: luteránus, orosz stb. vagyok.
> Ti azonban egy új szégyent vesztek magatokra – a Krisztus [miatti] szégyent; és az egész világ tudja, hogy ha hűek maradtok, csak egy dolog számít nektek, az, hogy Krisztust mint Urat elismerjétek. Barátom, a zsidók dicsőségét Isten rátok bízta!

Pál apostol Rómaiakhoz írt levelének 11. fejezete alapján jellemezte Venetianer Sándor Rabinowitsch mozgalmát. Mivel nem könnyű mindezt első olvasásra megérteni, készítettem néhány sematikus ábrát, melyekhez előzetes megjegyzést is fűzök. A képeken egy-egy nemes olajfa törzse látható különböző ágakkal, a szövegben szereplő hasonlatot, ill. metaforát illusztrálandó.

---

[47] De le Roi 1891/92, 290–291/276–277.

[48] De le Roi véleményének előtörténete: 1886-ban a tápiószelei rabbi, Lichtenstein Izsák írt egy értekezést *Mein Zeugnis* ('bizonyságtételem') címmel, amelyben elismerte Jézust mint „az igazi jámborság legkiválóbb alakját", de nem ismerte el mint „Üdvözítőjét és Megváltóját". Venetianer Sándor (még Triestből) azonnal reagált erre az írásra egy rajongó, üdvözlő cikkel (Venetianer 1886).

De le Roi úgy vélte, hogy Venetianer Sándor Rabbi Lichtensteint „*már mint a keresztény egyház kapujában állót üdvözli, ugyanis lelkesedésében és erősen kifejeződésre jutó zsidó nemzeti tudatában képtelen a dolgok józan megítélésére.*" De le Roi szerint „*Venetianer Sándor nem ismerte fel, hogy a rabbi gondolkodásmódja csak humanista*" (de le Roi 1891/92, 290–291/277).

[49] De le Roi 1892, 277.

[50] Venetianer 1888, 17.

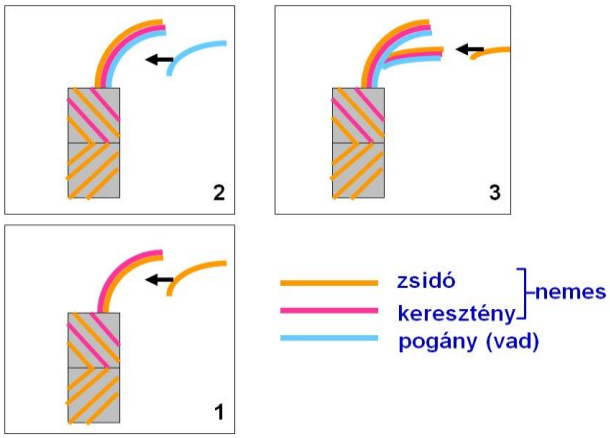

A törzs alsó része zsidó (sárga), felső része pedig zsidókeresztény (sárga-piros). Ez azt jelképezi, hogy a kereszténység zsidó alapokon jött létre, és az őskereszténység a zsidók körében bontakozott ki (ez az ún. zsidókereszténység). Azonban az ágak egy része letört (Róm 11,17-19). Ez azt jelenti, hogy a zsidók többsége nem fogadta el Jézus Krisztust Megváltójának, Messiásának. Így vált lehetővé Pál apostol számára, hogy pogányokat (kék) – a vad olajfa ágait – oltson be a nemes fa törzsébe. A példázatban tehát a fák nemesítéséhez hasonlítja Pál apostol a kereszténység elterjedését. Mint majd látni fogjuk, Pál apostol (valamint Rabinowitsch és Venetianer Sándor) szerint Izrael nem véglegesen veszítette el kiválasztottságát.

Ezek után nézzük Venetianer Sándor eredeti szövegét:[51]

> ...egyre tisztábban bontakozott ki bennem a ragyogó képe egy olyan eljövendő közösségnek, amely Jézusnak mint trónörökösnek hódol, és annak a jelentősége, hogy a letört ágak [a zsidók] saját olajfájukba lesznek beoltva! Milyen élet fog ezen természetes ágakban megnyilvánulni, *(1. kép)*[52] ha már a természet ellenére beoltott ágak esetében is ilyen pompás dolog jött létre! *(2. kép)*[53] És ez csak azon az úton történhet, amelyre Rabinowitsch tért rá!
>
> Az egyes zsidók, akik valamely keresztény egyházhoz csatlakoznak, nem a törzsbe, hanem csak az ágakba oltódnak be, és csak közvetett élet járja át őket, olyan élet, amely több-kevesebb évszázadon át már minden pusztaságon és sztyeppén átfolyt, áramlása során az egyik helyen valamit elvesztett az eredetiségéből, egy másik helyen pedig valami idegenszerűt ragadott magával. (...) Mégis gyakran csodálkoztak azon, hogy milyen pompás gyümölcsöket hoznak az ilyen ágak is. *(3. kép)*[54]
>
> Engedjétek, hogy a nemes olajfa ősereje csatornák és árkok nélkül szabadon áramoljon ki természetes ágaiba, s biztos vagyok abban, hogy a világ imádva fogja ezt az isteni színjátékot csodálni. *(1. kép.)*

Érdekes módon Venetianer Lajos, a főrabbi is fontos szerepet szán egyik művében a Rómaiakhoz írt levél 11. fejezetének. Lajosnak a már korábban említett

[51] Venetianer 1888, 17.

[52] Róm 11, 23–24. Az ábrákon az oltás folyamatát (az oltandó ág közelítését) és annak eredményét, a már beoltott ágat is látjuk.

[53] Róm 11, 24a.

[54] *Novum*! Ez az eset nem szerepel a Rómaiakhoz írt levélben. (Egyébként Venetianer Sándor is ilyen zsidó volt.)

hosszabb tanulmánya[55] keretét az Újszövetség ugyanezen fejezete alkotja. Venetianer Lajos azt állítja, hogy Pál apostol kisebb hibát követett el. Ugyanis a gyümölcsnemesítés érdekében nem a *vad* fa ágait oltják be a nemes törzsbe, hanem éppen fordítva, a *nemes* ágak beoltása révén válnak a vad fák termékennyé[56] (*2. kép – a páli felfogás*). De Pál apostol belátta, hogy a zsidóság és a pogányság viszonya más, s ezért a pogányság ágai lettek beoltva a zsidóság (a zsidókereszténység) törzsébe.[57] Tehát a kereszténységre térítés (zsidókeresztény [nemes]–pogány [vad] viszony) és a gyümölcsnemesítés (nemes–vad) közötti analógia nem teljes. Abból a szempontból, hogy a nemest oltjuk-e a vadba, vagy a vadat a nemesbe, éppen ellentétei egymásnak.

(C) Magyarország

Mint már korábban említettem, rövid időn belül megtiltották az orosz hatóságok Venetianer Sándornak, hogy megkeresztelje Rabinowitsch híveit. Ezért, valamint honvágya miatt, Venetianer Sándor visszatért Magyarországra. Haláláig Új-Sóvén szolgált lelkipásztorként, ugyanabban a faluban, ahol előzőleg már négy évig tevékenykedett.

Hazatérése után, 1889-ben meghalt első felesége, Barth Mária, akit nagyon szeretett, s aki három kiskorú fiút hagyott hátra. 1890-ben házasságot kötött – hosszas tépelődés után, elsősorban az árvák miatt – Hartmann Jolánthával, aki egy, a 18. sz. végén Württembergből áttelepült német család sarja.

Venetianer Sándor és Hartmann Jolántha (második felesége) röviddel az esküvőjük előtt

Apja, ifj. Hartmann János és nagyapja, id. Hartmann János egyaránt református tanítók voltak, az előbbi később jegyzőként működött Új-Sóvén.[58]

[55] Venetianer L 2003.
[56] Venetianer L 2003, 37–38.
[57] Venetianer L 2003, 38.
[58] Egyébként Stuttgartban, ill. a környékén több hasznos információt kaptam a Hartmann családról (sőt még a Venetianerről is), mert Stuttgart közelében van azoknak a sváboknak a központja, akik a második világháború után kénytelenek voltak Új-Sóvéról a szerbek elől elmenekülni. – Hartmann Jolán egyik testvére, János, Keményfyre magyarosított, s a két világháború között ezen a néven jeles irodalomtörténész, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt.

A 90-es évek-
ben Venetianer Sándor
néhány hosszabb utat
tett Angliába, London-
ba. Meglátogatta
misszionárius barátait,
Schönbergert, David
Baront és másokat.
Angliában hosszabb,
több hetet is igénybe
vevő körutazásokat
tett azért, hogy a
zsidómisszió érdek-
ében prédikáljon.
1900-ban
szeretett professzora,
Eduard Böhl nyug-
állományba vonult.
Böhl Venetianert
szemelte ki utódjául,
de ő visszautasította
tanára felkérését,
mivel már nem akart
többet tartósan kül-
földön dolgozni.[59]

Venetianer Sándor Londonban
(valószínűleg Schönbergerrel)

1898-ban fontos
esemény következett
be a magyar Biblia
történetében.
Revideált fordításban
jelent meg a magyar,
protestáns Ószövetség.
A református Károli
Gáspár fordította le
elsőként magyarra a
teljes Bibliát a 16. sz.-
ban, innen ered a
hagyományos Károli-
Biblia elnevezés. Most
több tudós hosszú éveken keresztül dolgozott a fordításon. Még az indulásnál (1886-ban) Venetianer Sándor neve is szerepelt a fordítók között, de aztán valahogy kimaradt. Úgy vélem, túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy abban az időben a magyar protestáns tudósok között Venetianer Sándor egyike volt azoknak, akik a legjobban ismerték a héber nyelvet. Fogta a revideált fordítást és a Héber Bibliát, és összehasonlította a kettőt egymással. Mivel sok hibát talált az új kiadásban, megjelentetett egy könyvet a következő címmel: *Az új Ó-szövetség*.[60] A kritikus helyekhez nem adta meg saját javaslatait,[61] csak a klasszikus (Septuaginta, Vulgata) fordításokat, valamint több újabb fordítást (Lutherét és még további négy németet,[62] valamint egy-egy franciát, angolt és hollandot). Használta az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) új Tóra-fordítását is,[63] amely magától értetődőleg az eredeti héber szöveg alapján készült. Mint Venetianer írta, nagy haszonnal forgatta.

[59] Utóbb kiderült, hogy egyébként sem sikerült volna a kinevezése, ugyanis a konzervatív nézeteket képviselő Böhl egyedül maradt jelöltjével a zömmel liberális professzori karban. Vajs Tibornak köszönhetem a Böhl utódlására vonatkozó pontosabb adatokat (Vajs 2015).

A sors szeszélyes fordulatai folytán valami hasonló történt Venetianer Lajossal, az újpesti főrabbival, Sándor öccsével. A bécsi zsidó hitközség elöljárósága 1914-ben pályázatot hirdetett a megválasztandó főrabbi tisztjére, melyre Venetianer Lajost is meghívták. A *Messiashoffnung des Judenthums* ('a zsidóság Messiás-várása') című előadásával első helyezést ért el. A meghívást megköszönve azzal utasította vissza, hogy tevékenységét továbbra is hazájában kívánja folytatni, az újpesti hitközségben rabbiként, a Rabbiszemináriumban tanárként és történészként (Varga Marianna tanulmánya alapján, in Venetianer L 2003, 30). A fentebb említett előadását később kiadták: Venetianer L 2006.

[60] Venetianer 1900.

[61] Könyvtárában megtaláltam azt az 1898-as Bibliát, amelyet munkája során használt. Ebbe beírta saját javaslatait is!

[62] Köztük van egykori baseli professzorának, Kautzschnak a fordítása is. Ő az, aki komoly revízió alá vette Gesenius híres bibliai héber nyelvtanát. A Gesenius / Kautzsch klasszikus héber nyelvtan még mai is az egyik standard nyelvtannak számít.

[63] Az IMIT Biblia többi részének fordítása cask később jelent meg.

Kritikájának komoly következményei lettek.[64] A fordítóbizottság elfogadta kifogásait, és ki kellett vonni a forgalomból ezt a Biblia-kiadást! Folytatták a munkát, amelybe most már Venetianer Sándort is bevonták. De ezután már csak két évet élt, s így a revideált Biblia revíziójának megjelenését már nem élte meg. Ez a Biblia 1908-ban jelent meg (1905-ös évszámmal!).

A KÉT VENETIANER TESTVÉR (SÁNDOR ÉS LAJOS)

Most következzék néhány mondat Venetianer Sándor kisebbik öccse, Lajos, életének[65] fontosabb állomásairól, valamint a két testvér viszonyáról.

Venetianer Lajos újpesti főrabbi és a Ferenc József Rabbiszeminárium professzora volt.

Venetianer Lajos, a főrabbi

Legfontosabb kutatási területei: vallástörténet, a zsidóság irodalma és története, a zsidó és keresztény vallási kultuszok összehasonlító elemzése.

Főbb művei: *A zsidóság szervezete az európai államokban*;[66] *A magyar zsidóság története*[67] és még több önálló munka, sok dolgozat, cikk stb. (közülük számos németül).

Joggal lehetünk kíváncsiak arra, hogy milyen viszonyban állt a két testvér egymással.

Lajos 14 évvel volt fiatalabb bátyjánál, Sándornál. Kapcsolatukat legjobban *Venetianer Sándor naplója*[68] alapján lehet megítélni. Ez a napló sajnos csak részben maradt fenn, de szerencsére ezek a részletek nagyon fontosak. Hasznos információkhoz juthatunk, ha tanulmányozzuk Venetianer Sándor könyveinek bejegyzéseit is.

Néhány idézet Venetianer Sándor naplójából:

---

[64] Venetianer bírálatának visszhangját lásd: Vajs 2015.

[65] Részletesebben lásd Varga Marianna emlékezését Venetianer Lajosról (a Venetianer 2003 reprintben).

[66] Venetianer L 1901.

[67] Venetianer L 1986.

[68] Az eredeti, kiadatlan kézirat Sárospatakon, a Kollégiumi Nagykönyvtárban található. A kéziratra a következő van írva: *Ismeretlen szerző naplójegyzetei Újsóvéban* (Bács-Bodrog vm. [= vármegye]), 1890 és 1898, 28 oldal. 1968-ban azonosította egy véletlen folytán Póth István, aki akkor egyetemi docens volt az ELTE BTK Szlavisztika Tanszékén. Ő Új-sóvén született, mivel édesapja, Póth József itt volt lelkész 1905 és 1925 között. Póth József jól ismerte Venetianer Sándort, gyermekei pedig a családban hallottak róla. Lásd ifj. Póth József megjegyzéseit Venetianer Sándor naplójához a Sárospataki Nagykönyvtárban.

> Lajos írt; megköszöni a St. & Kr.[69] küldését, s a jelzett értekezéseket haszonnal olvasta. (1890. aug. 30.)
> Írtam Lajosnak; figyelmeztettem az újszövetségbeli beszédekre, mint a genuin zsidó prédikációk őstípusaira; kértem, hogy ... szerezzen nekem Plutarchot s Plato Phaedonját. (1890. szept. 17.)
> Lajos írt ma; szépen igyekszik megcáfolni állításomat, hogy a próf. [próféták] beszédei nem prédikációk; ügyesen ír. (1890. szept. 20.)
> Lajosnak is felajánlottam 10 frtt, ha akar talán valamely klasszikus díszműt ajándékul küldeni az esküvőre;[70] ő nem jöhet el. De ki tudja? Hátha ő másképp fogja fel! Nem hiszem. Nem is tenne jól, legalább nem helyesen. (1890. okt. 10.)
> Lajos megtisztelt az IMIT [Izraelita Magyar Irodalmi Társulat] ez évi évkönyve egy példányával; neki is van benne értekezése. Jól ír. (1898. márc. 1.)

Többször megkérte Venetianer Sándor az öccsét, hogy vegyen meg neki bizonyos könyveket. Olyan is előfordult, hogy Sándor közvetítő volt két öccse, Lajos és Adolf között egy pénzügyi problémában. Ebben nem sok szerencsével járt: sikerült mindkét testvérét magára haragítania.

Venetianer Sándornak kb. négyezer kötetes könyvtára volt. Ebből 3–400, többnyire teológiai jellegű könyv még ma is megvan.[71] A könyvekben található bejegyzések alapján többek között a következőket lehet megtudni. Venetianer Lajos ajándékozott néhány értékes könyvet bátyjának, Sándornak, pl. a Káldi (katolikus) Bibliának az első kiadását (1626). Lajos ceruzával a következőt írta bele: „*Ezt a hiányzó két fejezetet még nem tudtam megkapni, majd csak felhajszolom, s akkor megküldöm: Ölel Bpesten, 1901. június 10. Lajos*”

Venetianer Sándor könyvtárában fellelhető Lajos néhány könyve is. Talán kölcsönadta ezeket Lajos a bátyjának, és Sándor váratlan halála után nem kerültek vissza a tulajdonoshoz, vagy ajándékba kapta őket Lajos saját könyvtárából. Ez ma már eldönthetetlen.

VENETIANER SÁNDOR KAPCSOLATA CSALÁDJÁVAL

Ezek után vizsgáljuk meg, hogyan változott az idők folyamán Venetianer Sándor és a családja közötti viszony.[72]

Venetianer Sándor rajongva szerette édesanyját. Ifjú korában verseket is írt hozzá németül. Anyja sohasem haragudott rá – zsidó szemszögből nézve – extravagáns cselekedetei miatt. Valószínűleg folyamatosan levelezésben álltak egymással.

Atyja, Venetianer Albert már 17 éves korában elűzte legidősebb fiát, Sándort otthonából. 11 évvel később (1881), amikor Venetianer Sándor első gyermeke megszületett, Albert meghívta házába „a tékozló fiút” családjával együtt. Egy későbbi

[69] Valamilyen egyházi folyóirat.

[70] Venetianer Sándor leendő második feleségével, Hartmann Jolánthával kötendő esküvőről van szó. Lajos még csak 23 éves volt. Bár már közeledett egyetemi tanulmányai befejezéséhez, de nem lehetett sok pénze.

[71] Döntő többsége Juhász Sándor vésztői református lelkésznél, aki dédunokája Venetianer Sándornak. Tízegynéhány értékes könyv pedig az egyik unokájánál, dr. Juhász Béla debreceni házi orvosnál és belgyógyász szakorvosnál.

[72] Venetianer Sándornak két öccse és négy húga volt. Az első feleségétől három fia, a másodiktól egy fia és két leánya, a harmadiktól pedig egy fia született.

levélből[73] megtudhatjuk, hogy egy hétig vendégeskedtek a szülői házban. Ezután Venetianer Sándor az apjával is levelezett. Venetianer Sándor naplójában (1890. okt. 9.) a következőt olvashatjuk:

> Atyám ist írt. S most, miután Jolán leveléből meggyőződött, hogy választásom a legjobb reményekre jogosít, gratulál.[74]

Venetianer Sándor rendszeresen levelezett összes fivérével és húgával.

Még egy dologra érdemes felhívni a figyelmet. Venetianer Sándor 36 éves korában özvegyült meg először. Akkor három kiskorú fia volt (2–8 évesek). Második feleségét 5 évvel később veszítette el, ezentúl már hat gyermekről kellett gondoskodnia (az egy hónapostól a 13 évesig). A harmadik felesége (aki pedig testvére volt a másodiknak) egy idő után nem bizonyult méltónak erre a nehéz feladatra, s végül Venetianer Sándor korai halála után pár évvel két testvére – akik gyermektelen házasok voltak – vállalta az árvák nevelését hosszú éveken keresztül. Meg sem fordult a fejükben, hogy az árvákat zsidónak neveljék. Respektálták bátyjuk, Venetianer Sándor kitérésének következményeit annak halála után is.

A HÁROM VENETIANER TESTVÉR

A harmadik Venetianer-testvér: Adolf

Végezetül munkám címét szeretném megmagyarázni. Már említettem, hogy a harmadik Venetianer fivért Adolfnak hívták. Venetianer Sándor egyik rövid nekrológjában[75] a következőket írják:

> Érdekes még Venetianer életéből, hogy az elhunyt édestestvére újpesti zsidó pap, egy másik testvére pedig katolikus pap.

Egy másik visszaemlékezés[76] közel száz évvel később idézi az előbbi nekrológot, s többek között még az alábbi is szerepel benne:

[73] Venetianer Katica (Venetianer Sándor idősebb lánya) levelei között fia, Vadász György talált rá erre a levélre.

[74] Jolán lett a második felesége. Az apa levele röviddel előzte meg a házasságkötést.

[75] [Venetianer] 1902 (szerző nélküli nekrológ).

[76] Csekő 2001. Erre a cikkre is Tom Venetianer hívta fel a figyelmemet.

Sajnos a katolikus pappá lett testvérről semmit sem tudunk.

Ez egyáltalán nem meglepő, mert ez a katolikus pap egyszerűen nem létezett! A harmadik fivér, Adolf ugyanis kiskereskedő volt. Ez a nem mindennapi történet a három Venetianer testvérről (a híres és hírhedt Venetianer családról) makacsul túlélte a 20. sz.-ot, elsősorban a magyar zsidók körében.[77]

Hogyan lehet magyarázni ezt a jelenséget? Természetesen már a két Venetianer testvér (református lelkész és főrabbi) története is meglehetősen rendkívüli. De úgy gondolom, hogy ilyen testvéreket feltehetőleg a különböző zsidómissziók (pl. skót, angol, német) tagjai között is találhatunk. A Venetianer család esetében a magyar zsidó néphit számára a két különböző vallású fivér nem volt elegendő. A szituáció feszültségét igyekeztek tovább fokozni, s kitaláltak egy harmadik lelkész fivért, aki nem lehetett más, csak katolikus (vagy luteránus) pap.

Venetianer Sándor sírköve (Új-Sóvé)

Venetianer Lajos sírköve (Budapest, Kozma u.)

[77] Az egyik tanárom mesélte, hogy a nagymamája beszélt neki gyermekkorában a három Venetianer testvérről, akik három különböző vallás képviselői voltak. Ennek a hagyománynak egy másik változatában a katolikus helyett evangélikus pap szerepel.

FELHASZNÁLT IRODALOM[78]

Csekő 2001 — Csekő Ernő, „Három testvér – három vallás három papja (A Venetianer testvérek tevékenysége)” in *Megyei Napló*, május 10, 6 [Tolna megye közéleti lapja].

de le Roi 1891/92 — de le Roi, J. F. A., *Die evangelische Christenheit und die Juden unter dem Gesichtspunkte der Mission geschichtlich betrachtet*: 2. Band, A. *Zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts. Das europäische Festland während des 19. Jahrhunderts*, Berlin: H. Reuther & O. Reichard 1891; 3. Band, B. *Grossbritannien und die aussereuropäischen Länder während des 19. Jahrhunderts* 1892.

Delitzsch 1887 — Delitzsch, Franz (szerk.), *Neue Documente der südrussischen Christentumsbewegung. Selbstbiographie und Predigten von Joseph Rabinowitsch.*, Leipzig: Dörffling & Franke.

Feinsilber 1902 — Feinsilber, Robert, „Pastor Alexander Venetianer” in *Zions Freund* 4, (Aug.), 85–86.

Heřman s.a. — Heřman, Jan, *Jewish Cemeteries in Bohemia and Moravia*, Prague: Council of Jewish Communities in the Czech Socialist Republic.

Kempelen 1937–39 — Kempelen Béla, *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok I–III.*, Budapest: a szerző kiadása.

Kjaer-Hansen 1992 — Kjaer-Hansen, Kai, „Rabinowitz and Lichtenstein” in *Concordia Theological Quarterly* 56, 2–3. (http://www.ctsfw.edu/library/files/pb/1365)

Kövér 2012 — Kövér András, „A Venetianer fivérek »Főrabbi, református lelkész és katolikus pap« Egy Morvaországból származó, Magyarországon élő zsidó család története a 19. sz. második felében” in *A szívnek van két rekesze. Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére, 90. születésnapja alkalmából*, Koltai Kornélia (szerk.), Budapest: L’Harmattan – Magyar Hebraisztikai Társaság, 465–486 (Studia Hebraica Hungarica, 2/MTA Judaisztikai Kutatócsoport ÉRTESÍTŐ, 19).

Márk 1902 — Dr. Márk Ferencz, „Venetiáner Sándor (1853–1902)” in *Debreczeni Protestáns Lap* (márczius 8.): 153–154 és (márczius 15.): 167–168.

McCagg 1992 — McCagg, William O., *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918*, Budapest: Cserépfalvi.

[78] Szeretnék köszönetet mondani: *Visi Tamás*nak, *Tom Venetianer*nek, *Varga Mariannán*ak (Venetianer Lajos unokájának), *Kopeczky Ritán*ak, *Lukács Ilonán*ak, *Bányai Viktórián*ak, *Szabó Domokos*nak (Venetianer Sándor ükunokájának), *Koltai Kornélián*ak, *E. Kövér Katalin*nak (Venetianer Sándor dédunokájának), *Niederreiter Zoltán*nak, *Erdődi Ferenc*nek, *Vajs Tibor*nak és *Tóth Gergely*nek.

Poór 1902	Poór József, „Venetiáner Sándor emlékezete” in *Keresztyén Evangyélista* 11, 7, 50–51 és 11, 8, 58–61.
Póth 1989	Póth Lajos, „Venetiáner Sándor (1853–1902)” in *Református Évkönyv (Újvidék)*: 68–72.
Roemmich 1978	Roemmich, Heinrich, „Stundisten-Evangeliumschristen-Baptisten. Ihr Ursprung und ihr Weg zu einer protestantischen Kirche in der UdSSR”, in *Schnurr 1978*, 64–85.
Schnurr 1967/1968	Schnurr, Joseph, *Heimatbuch der Deutschen aus Rußland 1967/1968*, Stuttgart: AER Verlag Landsmannschaft der Deutschen aus Rußland [valószínűleg ebben a könyvben van a legjobb korabeli térkép Rohrbach szűkebb környékéről].
Schnurr 1978	Schnurr, Joseph, *Die Kirchen und das religiöse Leben der Russlanddeutschen – Evangelischer Teil*, Stuttgart: AER Verlag Landsmannschaft der Deutschen aus Rußland [az odesszai terület korabeli térképe található ennek a könyvnek a mellékletében].
Tóth 1960	Tóth Kálmán, *(Venetianer Sándor élete és munkássága)*, Budapest [töredékes kézirat].
Vadász 1980–1997	Vadász György, *(A Venetianer-család története 1850–1945 között, különös tekintettel Venetianer Sándorra)*, Budapest [nagyszámú dossziét kitevő kézirat].
Vajs 2015	Vajs Tibor, *Venetianer Sándor – Egy igaz református lelkész* [megjelenés alatt; tartalmazza Venetianer Sándor Zum Zeugnissának magyar fordítását]
Venetianer 1877 / CV	Venetianer Sándor, (*Curriculum vitae*), Bécs [latin kézirat; nincs keltezve, de biztos, hogy 1877-ben írta].
Venetianer 1878	Venetianer Sándor, „A cseh és morva evangéliumi hívek mint lettek nagyobbára helvét hitűekké” in *Evangyéliomi Protestáns Lap*, január 4., 7–8.
Venetianer 1884/89	Venétianer Sándor (komm.), „Ézsaiás próféta könyve (1–10)” in *Gyakorlati bibliamagyarázatok* 4 (1884): 21–80 és 161–198; „Ézsaiás próféta könyve (11–17)” in *Gyakorlati bibliamagyarázatok* 9 (1889): 275–320.
Venetianer 1886	Venetianer, A., *Zum Zeugniss – Offener Brief an den ehrwürdigen Herrn I. Lichtenstein, Bezirksrabbiner zu Tápió-Szele, in Ungarn, als Widerhall zu seinem „Mein Zeugniss”*, Wien: Verlag des Autors.
Venetianer 1888	Venetianer, Alexander, *In Kischinew. Bei Rabinówitsch*, Wien: Verlag des Autors.
Venetianer 1890/98	Venetianer Sándor, (*Venetianer Sándor töredékes naplójegyzetei Újsóvéban*) (Bács-Bodrog vm. [= vármegye])
Venetianer 1900	Venetianer Sándor, *Az új Ó-Szövetség. Összehasonlító bibliai tanulmány.* (A Brit- és Külföldi Biblia-társulat által 1898. évben kiadott magyar protestáns tudósok munkája: „Ó-Szövetség, – az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás” – alapján.) (sic!), Szeged. [a békési Keresztyén Evangyélista kiadásában].

[Venetianer] 1902 [szerző nélkül], „Egy tudós pap halála” in *Tolnavármegye* (március 9.), 3 (nekrológ).

Venetianer L 1901 Venetianer Lajos, *A zsidóság szervezete az európai államokban* (az IMIT kiadványai, 16), Budapest: IMIT.

Venetianer L 1913 Venetianer, Ludwig, *Jüdisches im Christentum*, Frankfurt a. M.: J. Kauffmann.

Venetianer L 1986 Venetianer Lajos/Raj Tamás (előszó), *A magyar zsidóság története* (Tudománytár), Budapest: Könyvértékesítő Vállalat (reprint – eredeti kiadás: Budapest, 1922).

Venetianer L 2003 Varga, Marianna, *Erinnerung an Ludwig Venetianer &* Ludwig Venetianer, *Jüdisches im Christentum*, Duisburg: Peter W. Metzler Verlag. (A reprintben a Venetianer Lajosról szóló megemlékezést Varga Marianna, a főrabbi unokája írta. Ez utóbbi németül és magyarul is szerepel a kötetben.)

Venetianer L 2006 Venetianer, Ludwig, *Die Messiashoffnung des Judenthums*, Duisburg: Peter W. Metzler Verlag (az 1915-ben a bécsi izraelita hitközség vezetőségének meghívására tartott előadás alapján).

Zsidó lexikon 1929 Ujvári Péter (szerk.), *Zsidó lexikon*, Budapest: A Zsidó Lexikon kiadása (reprint 1987-ben).

http://www.rollintl.com/roll/uberesanmap.gif (letöltés: 2012. július 10.) [modern térkép Rohrbach környékéről].

APPENDIX

APPENDIX

Venetianer Sándor latin nyelvű önéletrajzának fordítása[79]

Venetianer Sándor (Károly Theodor), születtem Magyarországon a Tolna megyei Fadd községben 1853-ban hithű zsidó szülőktől, akik ma is megvannak, a legjobb egészségben.

Azokra a tudnivalókra, amelyeket a gyermekkorban kell elsajátítani, apám tanított.

Azután kilenc éves koromtól Kecskeméten a gimnázium diákjai közé beiratkozva nyolc éven át szorgalmasan végeztem az iskolát. Majd, miután a gimnáziumban tanított tárgyak tanulását elvégeztem, nyilvános vizsgát tettem, hogy bizonyítsam érettségemet az akadémiai tanulmányokra. Mindazokat a követelményeket, amelyeket a törvények az akadémiai tanulmányok megkezdéséhez megkívánnak, dicséretesen teljesítettem. Tehát mint a tudomány elemi ismereteiben járatosat magának a tudománynak a tanulására bocsátottak.

A filozófia és a természettudományok tanulásához fogtam hozzá, de ebben kevés jó erdményt értem el.

Nem is történhetett másként; ugyanis más vágyaktól űzve és más cél után törekedve, mint sokan mások, én is akadémiai tanulmányokra mentem.

Nem az volt a szándékom, hogy valamilyen mesterség megtanulásával vagy egy szabad művészet elsajátításával éljem le az életet (az emberi foglalkozásokat és tudományokat nem sokba vettem), ellenkezőleg: az egyetlen igazság megismerésére törekedtem. Hogy ez minél jobban érthető legyen, vissza fogok most tekinteni néhány évvel korábbra, és az előbb csak vázlatosan elmesélt dolgokat most sorrendben – úgy, ahogy történtek – le fogom írni.

Apám γραμματεύς[80] és νομοδιδάσκαλος[81]. Engem is már kicsiny koromban a törvényre tanított, és azt kívánta, hogy valamikor magam is ehhez a rendhez tartozzam. Régebben az e rendbe beiratkozott ifjakat csak az Írásokra és a rabbinikus tanokra tanították, a leggondosabban óva és elzárva őket a kívülálló, nem zsidó dolgoktól, akár anyagi, akár szellemi természetűek. Most, az idők változván, a zsinagóga megköveteli azt is, hogy vezetői a profán tudományokban is járatosak legyenek. A talmudiskolával egyidőben tehát a keresztény gimnáziumba is jártam.

Hosszú dolog egyenként mindent előszámlálni. Röviden mondom el.

Nem lehetett másként, mint hogy hamarosan küzdelem keletkezett a lelkemben, hogy melyik iskola felfogásához szegődjem. Az azonban már nem magából a dolog természetéből következett, hogy ebben a küzdelemben a talmudiskola maradt alul, és lelkem győzelmesen eljutott Isten fiainak a szabadságához. A teremtő és megváltó Istennek, aki a világot kormányozza és a lelkeket jótetszése szerint irányítja, legyen érte dicséret, dicsőség és hálaadás!

Valahányszor átgondolom életemnek eddigi lefolyását és annak egyes mozzanatait, amelyeket akkor figyelembe vagy tekintetbe kellőképpen alig vettem,

---

[79] Az eredeti kéziratot (Venetianer 1877 / CV) Venetianer Sándor fia, dr. Vincze Frigyes nyugalmazott kereskedelmi szakoktatási főigazgató, a Keleti Nyelvek Akadémiájának egykori vezetője bocsátotta dr. Tóth Kálmán teológiai professzor rendelkezésére 1960-ban, aki a latin szöveget átgépelte és magyarra fordította. Később, ettől függetlenül, Vadász György is megkért valakit, hogy fordítsa le az önéletrajzot. Ezek a fordítások azonban nem voltak teljesen kielégítőek, ezért 2006-ban megkértem dr. Kopeczky Rität, az ELTE BTK Latin Tanszékének tanársegédjét (most: a KRE BTK adjunktusa), hogy revideálja a fordítást. Ezen kívül még ő a latin szöveg gondozója is.

[80] *grammateus* = írástudó

[81] *nomodidaskalos* = törvénytanító

most azonban egészen világos előttem, hogy azokat az áldott és mindenható Isten készítette. Az ismeret, hogy van élő Isten, aki Atyja az ő gyermekeinek, elevenné válik, és bizonyosabbá, mint ha filozófusok vezetnék le hatszáz bizonyítással!

Negyedik gimnazista tanuló voltam, amikor egy nap keresztény tanulótársaim gúnyolódva megkérdezték tőlem: „Te zsidó, mikor jön már el a Messiásotok?" Bevallom, akkor nem is fogtam fel ennek a kérdésnek az értelmét. Nem tudtam, hogy kire vagy mire vonatkozik ez a szó: „Messiás".

Akkor már hosszú évek óta tanultam a törvényt és a prófétákat, kicsiny korom óta naponként többször imádkoztam a zsoltárok és az ünnepélyes könyörgések szavaival, amelyek bővölködnek a Megváltó utáni vágyakozásban. De mindezeket értetlenül – mivel már gyermekkoromban belém oltották, hogy „Nem Mózes, nem a próféták, nem is a könyörgések engesztelik meg Istent. Éjjel-nappal a rabbik lábánál ülni: ez az egyetlen út az üdvösségre!"

A keresztény vallás számomra ismeretlen volt, nem tudtam, hogy a Sionról ered a tanítása.

Akkor történt, hogy vásár volt a városunkban, amelyre kilátogatott apám is a házitanítómmal együtt, s nekem is megengedték, hogy elkísérjem őket. A vásárban apám vett egy kis héber könyvecskét, amelyről hazafelé menet beszélgetett a tanítómmal, átfutva lapjait. Akkor ismét hallottam a Messiás szót. Mikor kérdezősködni kezdtem, apám a szó közepén megállva[82] szigorúan azt válaszolta, hogy ez egyáltalán nem tartozik rám – a könyvecskét pedig rögtön eldugta.

Ez azonban felkeltette kíváncsiságomat.

Otthon hamarosan kutatni kezdtem apám könyvtárában. A keresett könyvet nem, helyette viszont egy másikat találtam, bizonyos Keith nevű szerzőtől, amelyet azonban nem teljesen értettem meg, sok olyan ismeretnek a híján, amelyek a megértéshez szükségesek lettek volna.

Nem sokkal ezután egy Biblia-árus jött a városunkba. Minthogy akkor a francia nyelvet tanultam, hogy legyen valami, amit könnyen tudok olvasni, vettem egy francia Bibliát.

Mindjárt az Ó- és Újtestamentum neveknél meglepődtem, különösen az Újtestamentum név töltött el csodálkozással, amelyet addig névről sem ismertem. Csodálkoztam, hogy sohasem hallottam róla, és sohasem olvastam azt, holott azt hittem, hogy zsidó könyv. Naívan elvittem hát a talmudiskolába, hogy kérdezősködjem a tanítótól. Ő azonban, miután a könyvet elvette tőlem, szigorúan megtiltotta, hogy effélét valaha is olvassak.

A tiltott dolgok vonzanak![83]

Ki nem elégített kíváncsiságomban a gimnáziumbeli barátaimhoz fordultam, hogy megtanítsanak az idetartozó elemi tudnivalókra. Nemsokára az Ó- és Újtestamentum közötti közismert különbség világossá vált előttem. Majd egy másik példányt szereztem, és buzgón olvasni kezdtem.

Közben felébredt zsidó fölötteseimnek a gyanúja is. Rajtakaptak, elárultak. Én viszont megtaláltam apám könyvtárában Bunyan könyvének, A zarándok útjának héber fordítását, amelynek olvasásakor ugyan sok mondatnak vagy szónak az értelmét nem tudtam felfogni, mégis nagyon megörültem neki.

A נתיבות עולם[84] olvasásának nagy, bár csakis negatív jelentősége volt. Csodálatosan jött ehhez az, hogy apám épp abban az időben elidegenített engem a rabbinikus vallástól.

[82] A latinban így szerepel. Ha Venetianer Sándor a logikusabbnak tűnő *megállítva* alakot szerette volna használni, akkor elvétette a nyelvtani formát.

[83] Szó szerint: A tiltott dolog felé törekszünk!

Tél volt, s egy szombati napon, mikor a gimnáziumba siettem, és a szükséges könyveket a kezemben vittem, apám meglátott, és azt kérdezte: „Nem tudod, hogy szombaton nem szabad semmit sem hordozni?” „De igen – feleltem –, könyvek nélkül azonban se nem merek, se nem tudok iskolába menni.” Erre ő így szólt: „Akkor legalább a kabátod alatt vidd a könyveket, hogy ne lássák az emberek!”

Szót fogadtam, a talmudi és emberi dogmáknak azonban rögtön hátat is fordítottam.

Akkoriban sokáig zavart, sőt meghasonlott lélekkel éltem. Zsidó tanítóimnak a tanítását elvetettem, de nem rendeltem magam Isten Igéje alá, mivel még nem értettem az Írást. Hogy ez is megtörténjék, arra Isten Schönberger Károly Andrást választotta ki, aki abban az időben – mikor elhagyni kényszerültem apám házát, minthogy látta, hogy elidegenedtem a talmudi tanításoktól – Pesten tartózkodott, ahova én is mentem, s ahol misszionáriusként hirdette a keresztyén tanítást. Az a mód, ahogyan Schönberger úrral találkoztam, emberi vélemény szerint véletlen esetnek volna mondható, én azonban hálát adok Istennek érte, csodálva az utakat, melyeken át hozzá eljuttatott.

Schönberger átolvasta velem a prófétákat, az evangéliumokkal és az apostolokkal együtt.

Akkor új földön és új égben éltem! Nekem igazán újjá lett az Ószövetség.

Azután sok Istentől küldött megpróbáltatásból okultam. Megértettem, hogy mit mondott az Úr a magvetőről szóló példázatában. Megízlelvén az Úr jóságát, kész voltam fölvenni a keresztet és követni őt. Valóban akkor kezdődtek életemben az üldöztetések, a nyomorúság és az ínség. A sok külső és belső gyötrelem, a kenyérkeresés gondja a vigasztalódás minden lehetőségét elzárta előlem.

Miután Pestről eljöttem, a kedvezőtlen körülmények miatt egy zsidó iskola tanítói állásában működtem Kőrös-Ladányban.

Schönbergerrel levél útján érintkeztem. Akkor Isten akaratából az ő leveleinek egyike elöljáróim kezébe került, aminek az lett a következménye, hogy életem megmentése érdekében azonnal el kellett menekülnöm.

Hová menekülhettem volna?

Szüleim házába tértem vissza.

Apám szeretettel fogadott, akárcsak ama hazatérő „tékozló fiút”. De csak néhány napig maradhattam ott. Amint ugyanis apám látta, hogy megítélése szerint még mindig tévelygésben élek, elkergetett hazulról.

Nem lévén pénzem, még csak elutazni sem tudtam. A gimnázium igazgatója, akinek elmondtam bajomat – Isten így rendelte –, segített rajtam, s beajánlott egy hívő református családhoz, amely éppen akkor nevelőt keresett a gyermekekhez.

Nyolc hónapig laktam hát egy keresztyén háznál ugyanabban a városban, ahol apám a zsidó hitközség rabbija volt. Ebben az időszakban tettem le a vizsgát, amelyen az akadémiai tanulmányokra érettnek bizonyultam, s 1871. augusztus havában azzal a pénzzel, amit gyűjtöttem, először Pestre, azután – minthogy Schönberger már nem volt ott – Bécsbe mentem, hogy az akadémián megismerjem a keresztyén tudományt.

Mindaz azonban, amit ott hallottam, csupán arra volt jó, hogy nemcsak a keresztyén vallástól, hanem mindenféle Isten-hittől eltávolítson. Akkor végre a Szent Biblia vált számomra a legdrágább és legértékesebb dologgá, aminek az erejét lelkemben megtapasztaltam. Miután a világi tudományokkal oly sokat vesződtem, végül mégiscsak a Szentírásban nyugodott meg a szívem.

[84] *Netibót ólám* = A zarándok útja.

1872-ben végre újra levelet küldhettem Schönbergernek, akiről megtudtam, hogy Prágában lakik. Az 1873. év tavaszán odautazván, hosszú és kemény küzdelmek után, kétségektől körülvéve, de Isten kegyelméből mégis eljuthattam az Úr nevének a megvallásáig. 1873. augusztus 10-én[85] keresztelkedtem meg. Hajtva az égő vágytól, hogy magamat egészen odaadjam az Úrnak, aki engem önnön vérével megváltott, véglegesen elhatároztam, hogy az akadémián a szent tudományokkal fogok foglalkozni.

Ennek véghezvitelére ismét Bécsbe tértem vissza, s mivel az anyagi lehetőségeknek híján voltam, magántanításból tartottam fenn magam.

Szabad időmben a bécsi Evangélikus Teológiai Akadémia előadásaira jártam, ahol a végső válsághoz jutottam. Mindent elveszíthettem volna, amit Istentől kaptam, ha Eduard Böhl, a szent teológia professzora és doktora nem nyújtott volna lelki eledelt Krisztus bőséges ismeretéből. Ennek a férfiúnak köszönhetek legtöbbet, Isten kegyelméből. Ő vezetett el az igazság valódi éhezésére és szomjúhozására, ő mutatta meg nekem az Ige csodáit és Isten teljes bölcsességét.

Nemsokára lehetőségem nyílt Baselbe utazni. Itt egészen a Szentírás és a keleti nyelvek tanulásának adtam magam. Egy (tan)év elteltével visszatértem Baselből, égve a vágytól, hogy ismét ama Böhlnek a lábaihoz ülhessek. Hálát adok Istennek, most és a jövőben is, hogy ettől az embertől ismét tanulhattam egy éven és hat hónapon keresztül.

Isten segítségével már három éve foglalkozom a teológiai tudományokkal, és most ég bennem a vágy, hogy az Úrtól kapott erővel Istennek nagyobb dicsőségére élhessek![86]

[85] Latinul: augusztus *idus*a előtti 4. napon (*idus*: március, május, július, október 15-e; a többi hónap esetében 13-a)

[86] Az önéletrajz nincs keltezve. Venetianer Sándor 1877-ben, 24 éves korában készítette. 1877 tavaszán ugyanis a IV. évfolyammal befejezte a teológiát Bécsben, s 1877 őszén pedig letette a kápláni vizsgát Debrecenben. Ehhez kérte előzetesen Balogh Ferenc professzor tanácsát. A hozzá intézett levélben írja Venetianer, hogy a *curriculá*t csatolta a levélhez.

APPENDIX

Venetianer Sándor saját kézírású latin nyelvű önéletrajza

Alexander (Carolus Theodorus) Venetianer natus sum in Hungarico, comitatus Tolnensis vico Fadd anno h.s. LIII, parentibus judaicae addictis confessioni, optima valetudine adhuc fruentibus.

Omnibus doctrinis, quibus puerilis aetas impertiri debet, pater me erudivit.

Inde a nono aetatis anno Kecskemetini gymnasii civibus adscriptus, per octo annorum cursum scholam frequentavi et postquam studiorum, quae in gymnasiis tractari solent, cursum peregi, tentamen, quo me maturum studiis academicis probarem, publice subii, omniaque ea, quae ad rite ineunda studia academica leges requirunt, cum laude praestiti – itaque litterarum primordiis eruditum ad ipsarum litterarum studium me <pergere>[87] licuit.

Tradidi me philosophiae scientiarumque naturalium studio, sed parum bonae frugis inde retuli.

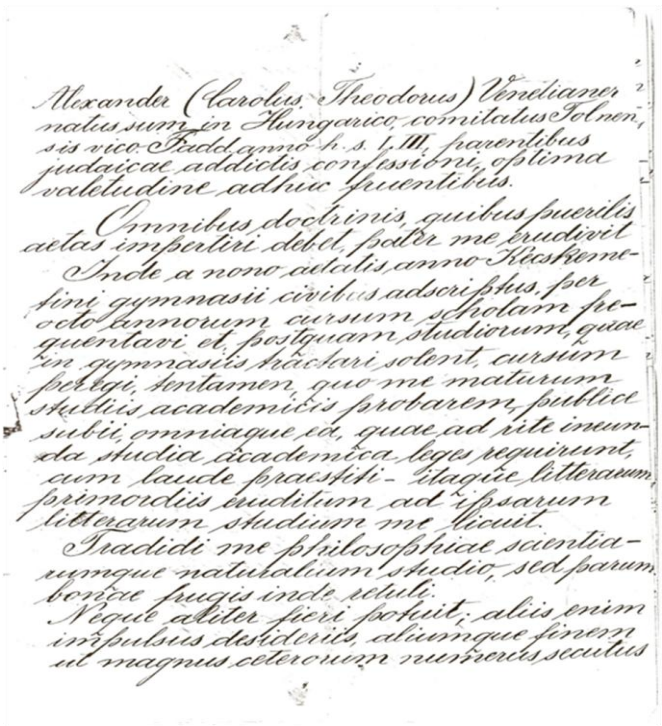

Venetianer Sándor latin nyelvű önéletrajzának első oldala

Neque aliter fieri potuit; aliis enim impulsus desideriis, aliumque finem ut magnus ceterorum numerus secutus ad academica veni studia.

Non – artificio quodam percepto vel arte liberali cognita, vita perfrui (humana negotia atque studia ludibrio habebam) in animo mihi erat, im<m>o: unius veritatis petivi notionem. Quod ut melius possit intelligi, annos complures repetam, et res supra summatim tantum enarratas, nunc ordine, ut gestae sunt, perscribam.

Pater meus est γραμματεύς et νομοδιδάσκαλος. Itaque jam me parvulum in lege erudiens, habebat in optatis, ut ipse forem aliquando illius ordinis; prioribus temporibus juvenes huic ordini ascripti in scriptura tantum et rabbinicis instruebantur praeceptis, externis, non judaicis rebus, vel materialibus, vel spiritualibus diligentissime prohibitis ac repulsis. Nunc mutatis temporibus Synagoga etiam postulat, ut ipsius antistites profanis quoque litteris eruditi sint. Talmudicam igitur scholam una cum gymnasio christiano frequentavi.

Longum est ad unum omnia enumerare. Brevi praedicam.

Haud aliter fieri potuit, quin mox certamen oriretur meo in animo utrius me addicerem scholae rationi? Id autem non ex ipsa rei natura factum est, ut in illo certamine inferior discederet talmudica schola et ut animus meus ad libertatem filiorum Dei victor perveniret. Deo creatori et salvatori, qui gubernat mundum et regit animos secundum beneplacitum suum, gloria et laus et gratia!

[87] < >: betoldandó; [ ]: kiveendő.

APPENDIX

Quum contemplor vitae viam usque ad hoc tempus peractam, et singula, tum vix spectata vel respectu digna habita, momenta nunc vero perspicua ut a Deo benignissimo et omnipotenti effecta: viva fit cognitio solidiorque quam si deducta sit e sexcentis philosophorum demonstrationibus: vivum esse Deum atque patrem filiorum suorum!

Quartae gymnasii eram discipulus, quum die quodam per ludibrium a christianis meis condiscipulis interrogarer: „Iudaee, quando tandem veniet Messias vester?" Confiteor, me tum huius interrogationis sensum non intellexisse, nesciebam, quid aut quem significaret vox „Messias".

Multos jam per annos eruditus eram in lege ac prophetis; a parvula aetate quotidie compluries psalmorum et precationum solemnium verbis, quae abundant salvatoris desiderio, preces feci; sed haec omnia inscius – quia jam puero mihi inserebatur: „Non Moses, non prophetae, non precationes Deum propitium reddunt. Die et nocte ad rabbinorum pedes sedere, unum et solum iter ad salutem!"

Christiana mihi religio ignota erat, nesciveram, a Zione procedere ejus doctrinam.

Tunc contigit, ut mercatus esset in oppido nostro, quem pater visitavit cum praeceptore meo domestico, mihi quoque permissum erat, eos comitari. In mercatu pater parvum librum hebraicum emit, de quo revertens cum praeceptore meo loquebatur, paginas ejus percurrens. Tum iterum vocem Messiam audivi. Mihi roganti pater media in voce resistens, aspere respondit: id nihil ad me attinere – statim libellum occultans.

Mea autem curiositas erat excitata.

Domi mox pervestigans patris bibliothecam non quaesitum reperi, sed alium librum Keithio auctore, quem lectum non intellexi totum, deficientibus plurimis, quae ad intelligendum necessaria sunt.

Paulo post homo quidam venit in oppidum nostrum biblias venditans; quum igitur illo tempore gallicam discerem linguam, ut haberem, quid facile legere possem, bibliam gallicam emi.

Statim nominibus Vetere – Novo Testamento commotus sum, prorsus Novum Testamentum, ne nomine quidem adhuc notum, admiratione me implevit. Mira[ra]bar me nunquam de eo audivisse, nunquam illud legisse, existimans, judaicum esse librum. Simplex ego illud in scholam attuli talmudicam, magistrum consulturus, qui autem mihi, erepto libro severe interdixit, ne unquam talia legerem!

Nitimur in vetitum!

Curiositatis non satiatae causa ad amicos gymnasii me contuli, qui me rudimentis instruerent. Mox differentia Veteris et Novi Testamenti vulgo recepta, evidens mihi facta est. – Aliud exemplar paulo post nactus, studiose legi.

Excitata autem erat praepositorum quoque judaicorum suspicio. Observatus, proditus sum.

Translationem hebraicam libri Pilgrims Progress auctore Bunyan inveni in patris libris, quo etsi legens multarum sententiarum vocumque vim non intellexi, valde gavisus sum.

Magni etsi tantum negativi momenti erat libri נתיבות עולם lectio, et mirum in modum contigit, ut ipse pater illo temporis momento me a Rabbinorum religione abalienaret.

Hieme die sabbato in gymnasium profecturum et necessarios libros manu gestantem pater me vidit et interrogavit: „Tune ignoras nefas esse die sabbato aliquid gestare?" „Sane," inquam, „at sine libris in scholam ire nec audeo nec possum." Tum ille: „Sub tunica saltem" inquit, „gesta libros, ne videant homines."

Parui, statim autem talmudi et hominum dogmatibus tergum verti.

Animo tum distento ac divulso diu vixi. Magistrorum Judaicorum praeceptis repudiatis nondum submiseram me Dei verbo, quia scripturam nondum animo complexus eram. Hoc ut fieret Deus Carolum Andr. Schönberger elegerat, qui illo tempore, quo patris domum, simulac ille me a praeceptis talmudicis abalienatum vidisset, relinquere coactus eram, Pestini, quo me contuleram, versabatur, ut doctrinam christianam propagaret missus. Via atque ratio, qua dominum Sch. inveni inter homines fortuita vel forte tantum oblata nominatur, ego vero gratias ago Deo, admirans itinera, quibus me ad eum traxit.

Sch. mecum perlegit prophetas unacum evangeliis et apostolis.

Orbe tunc novo coeloque vivebam recenti! Vere, novum mihi factum Vetus est Testamentum.

Multis tentationibus deinde a Deo missis eruditus sum. Cognovi, quid dixerit Dominus in parabola illa de satore. Gustata benignitate Domini promptus eram crucem portare eumque sequi; tum vero persecutiones, miseriae, inopiae in me inciderunt; multa externa internaque tormenta et victus quaeritandi cura omnem mihi consolationis occasionem praecluserunt.

Postquam Pestino me receperam, munere magistri scholae judaicae in vico Kőrős-Ladány functus sum, rerum adversarum causa.

Per litteras colloquebar cum Schönb. Tum Deo auctore una epistolarum ejus in praepositorum meorum manus venit, quo factum est, ut vitae servandae causa in fugam statim me conjicerem.

Quo confugiendum mihi erat?

Parentum in domum reverti.

Sicuti „prodigum illum filium" reversum benigne suscepit me pater. Sed paucos tantum dies ibi mansi; cum enim vidisset pater, me etiam tum ipsius judicio in errore versare, domo me expulit.

Deficiente pecunia proficisci non potui. Rector gymnasii, cui indicavi dolorem meum, Deo sic ordinante, me adjuvit, familiae religioni reformatae addictae, illo tempore[88] momento praeceptorem liberorum quaerenti, me commendans.

Octo igitur per menses in domo eram christiana eodem in oppido, ubi pater meus erat ecclesiae judaicae rabbinus. Illis diebus examen, quo maturum me praeberem academicis studiis publice subii et Augusto mense Anno h.s. LXXI cum pecunia, quam collegeram primum Pestinum, posteaque, quum Schönb. ibi jam non esset, Viennam me contuli, ut in academia doctrinam christianam cognoscerem.

Omnia autem, quae audiebam, non solum a religione christiana, sed ab omni Dei cultu abducere erant idonea. Tum demum s. Biblia carissima et pretiosissima mihi facta est res, cuius in conscientia mea expertus sum vim; multum circumactus profanis literis in Scriptura tandem sola requiescebat cor meum.

Anno post Chr. nat. MDCCCLXXII denuo litteras dare mihi licuit Schönbergero, quem Pragae habitare cognovi; et vere anni LXXIII illuc profectus, longis durisque certaminibus et dubiis circumvolutus tandem per Dei gratiam ad confitendum nomen Domini accedere licuit, baptizatus ante diem quartum Id. Aug. anni post Chr. LXXIII.

Ardenti jam desiderio incitatus totum me tradere Domino, qui me sanguine suo redemit, litteris sanctis in academia operam dare deliberatum mihi ac constitutum erat.

[88] sic! Helyesen: temporis.

Ad hoc perficiendum, quum facultates deessent, iterum Viennam reversus sum, institutione privata me alens atque sustentans.

Subsicivis operis scholis evang. theologicis academiae Viennensis intereram, ubi ad ultimum discrimen adductus sum, omnia, quae Dei gratia accepi, amittendi, nisi Eduardus Böhl s. theologiae professor et doctor, ex abundanti Christi cognitione spiritualem cibum mihi praebuisset. Huic viro, Dei gratia, plurimum debeo. Ille me ad veram justitiae famem et sitim conduxit, ille mihi demonstravit miracula Verbi et summam Dei sapientiam.

Mox facultate abeundi Basileam data, ibi totum studiis Scripturae sacrae linguarumque orientalium me dedi. Quo anno elapso a Basilea me recepi ardens desiderio, iterum sedere ad pedes illius Böhl et gratias ago agamque Deo, quod contigit mihi, hoc viro sex mensium et anni spatio[89] denuo[90] magistro uti.

Tres jam annos, Deo adjuvante, theologicis studiis me tradidi et nunc ardenter desiderans, viribus a Domino datis ad majorem Dei gloriam uti!

[89] Kis belejavítás az eredeti kéziratban!?
[90] Utólagos betoldás!